

KARAPAPAK TÜRKLERİ**Karapapak Turks****Dr. Ali KAFKASYALI*****ÖZ**

Kıpçak Türklerinin bir alt uruğu olan Karapapakların tarihi, yaşadıkları Kafkasya, Doğu Anadolu ve İran coğrafyasının tarihi ile çok ilgilidir. Bu bölgelerde yaşanan her gelişmede etken rol üstlenmişlerdir. Bu nedenle Karapapakları tanımak, onların başına gelenleri bilmek, Türk tarihini daha iyi anlayıp, günümüzdeki bölgesel meseleleri daha iyi yorumlamak bakımından büyük önem arz etmektedir.

Kafkasya ve çevresinin muhtelif milletler tarafından defalarca işgal edilmesi, çeşitli siyasî taksimatlara tabi tutulması, Kafkas halklarının sık sık ülkeler aşırı göçe maruz bırakılması Karapapakları çok etkilemiştir. Onların iyi savaşçı olmaları hem Osmanlı, Safevî ve Kaçar Türk yöneticileri hatta Ruslar gibi hâkim unsurlar tarafından kıymetli görülüp zaman zaman istismara vardırıılarak kullanılmış (çeşitli milletlere, hatta Türk devlet ve topluluklarına karşı savaşmışlardır), hem de bazı dönemlerde tehlikeli görülerek uzaklaştırılmalarına ve sürgün edilmelerine sebep olmuştur. Bu sebeptendir ki, Karapapaklar çeşitli bölgelere dağılmış halde yaşamaktadırlar.

Muhtelif dönemlerde Azerbaycan, Gürcistan ve İran Türk devlet veya hanedanları yanında büyük güç odakları olmakla birlikte kendilerine has "Kazak-Şemşeddin Hanlığı", "Borçalı Sultanlığı" gibi hanlık ve sultanlık da kurmuş olan Karapapaklar, günümüzde topluluk hâlinde Gürcistan'ın Borçalı, Azerbaycan'ın Kazak-Şemşeddin, İran'ın Sulduz, Türkiye'nin Kars-Ardahan-İğdır, Kazakistan'ın Güney Kazakistan Eyaleti olmak üzere beş ülkede yerleşiktirler.

ABSTRACT

The history of small tribe Karapapaks, sub-ethnic group of Kipchaks are directly connected with the territories of Caucasus, East Anadolu (Anatolia) and Iran where they had lived. They played the active role in every progress of this territory. That's why studies on Karapapaks, their history have an enormous importance in researching Turkic history and explaining regional problems of nowadays in the best way.

Population transfer of Karapapaks, their move to the very remote regions by force, various political repressions by the Caucasus and different states told on Karapapaks greatly. Besides, being excellent equestrians and soldiers, they were got hired on service in various armies by the governors of Ottoman Empire, Safavids and Kajars and even by Russians (they were made to battle against different nations, even Turkic states), and it was the main reason to make move away and repress them. Therefore, now Karapapaks live in different regions.

Karapapaks, who were the main force of the states or the dynasties of Azerbaijan, Georgia and Iran Turks in different periods and who created the khanates as "Kazak-Şemşeddin" and "Borçalı Sultanate" now live in different 5 countries: Borçalı of Georgia, Kazak-Şemşeddin in Azerbaijan, in Sulduz of Iran, Kars-Ardahan-İğdır of Turkey, and in the Southern Kazakhstan of the Republic of Kazakhstan.

In the results of long-term researches, besides of primary and secondary sources about Karapapak Turks we have collected unachieved materials published in Russia,

* Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Öğretim Üyesi, Türkistan - Kazakistan. akafkasyali@hotmail.com

Uzun süreli bir çalışmanın neticesinde, Karapapaklar hakkındaki bilinen ana ve tali kaynakların yanı sıra, Rusya, Gürcistan, Kazakistan ve İran'da yayımlanmış ve bugüne kadar pek ulaşılamayan kaynaklar toplanmıştır. Ayrıca İran'da bulunan bir elyazması esere de ulaşılmıştır. Bu yazıda, mevzuu aynı olan fakat ayrı ayrı yerlerde bulunan kaynakların bir araya getirilerek, incelenmesiyle ve değerlendirilmesiyle Karapapak Türkleri'nin tarihi ve kendilerine has özellikleri hakkında ulaşılan önemli sonuçlar ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Karapapak Türkleri, Karapapaklar, Terekemeler, Borçalı, Sulduz.

Georgia, Kazakhstan and Iran. Also we achieved a new manuscript published in Iran. This article deals with the results collected from researches of different sources about history of Karapapaks and their national peculiarities.

Key Words: Karapapak Turks, Karapapaks, Terekeme, Borçalı, Sulduz.

Giriş

Türkler, kendi adı ile anılan Türkeli'nde dünya sahnesine çıkmış, tarihî süreç içerisinde siyasî, sosyal ve coğrafi etkilerle ulu bir çınar gibi her yöne dal budak salmıştır. Çeşitli boyları gelişmiş, bu boyların çeşitli oba, oymak ve urukları oluşmuştur. Zamanın el verdiği ve ferasetli liderlerin başta bulunduğu dönemlerde bu obalar, oymaklar, uruklar, boylar bir araya gelerek büyük Türk devletleri meydana getirmiştir. Bazen de ya zamanın el vermediğinden ya da dirayetsiz han ve hakanların başta olmasından, Türk devletlerini meydana getiren boylar, uruklar çözülmüş, dağılmış, birbirine yabancılaşmış, hatta birbirleriyle çatışır, didişir duruma düşmüşlerdir. Türk milletini var eden bu yapı taşları iyi bilinip tanınmazsa bunların birbirleriyle kenetlenmesi, birliktelik oluşturması zor olur. Hâl böyle olunca Türk milletini millet yapan bu unsurlar çok iyi bilinmelidir. Başka bir ifade ile Türk soyunun birer dilimi olan Türk kavim, kabile ve oymaklarının dününü ve bugününü araştırmak, onların varlığını ve izlerini tespit etmeye çalışmak, onları ön plâna çıkarmak veya tefrik etmek değil, aksine bu dilim ve parçaların aslî unsurla olan bağlarını ve köken ortaklığını ortaya koyarak, günümüzde olmasa bile gelecekte aynı ana adı altında toplanmalarına çalışmaktır. Bu tür çalışmaların bir önemli faydası da Arat'ın (1997: 285) dediği gibi ayrı kavimlerin tarih sahnesinde bırakmış oldukları izlerin araştırılması, kavimlerden ziyade, Türk milletinin iç bünyesindeki gelişmeleri anlamak bakımından önemli ve gereklidir.

Karapapaklar konusunda, Azerbaycan'da Velili-Baharlı, Gürcistan'da Valeh Hacılar, Fahri Valehoğlu; İran'da Çar Rusyasının son Urmiye konsolosu Viladimir Minorsky, İsa Yegâne, Yusuf Kahramanpur, Ali Halhalî, Muhammed Komicanî;

Türkiye’de Zeki Velidi Togan, Faruk Sümer, Ahmet Caferoğlu, Mirza Bala, Fahrettin Kırzioğlu, Salih Yılmaz gibi Türkologlar önemli çalışmalar yapmışlar, bu çalışmalarda çok önemli bilgiler verip, önemli tespitler de bulunmuşlardır. Ancak bu çalışmalarda bazı kaynakların henüz görülmediği, özellikle Gürcistan ve Azerbaycan’da yayımlanan veya bulunan bazı kaynaklara ulaşılamadığı anlaşılmıştır. 1987 yılından beridir yaptığımız alan araştırmalarında Gürcistan’da Valeh Hacılar, Fahri Valehoğlu; Kazakistan’da Kasanov, Piriyeve ve Türki tarafından Rusya, Gürcistan ve Kazakistan arşiv belgelerinden faydalanarak Karapapaklarla ilgili önemli makaleler yazıldığı; İran’da Ali Halhalî ve İsa Yegâne tarafından “Hurûb’ül Hesen/ Hasan Han’ın Muharebeleri”¹ adlı el yazma bir eserin bulunduğu; Ali Halhalî, İsa Yegâne, Yusuf Kahramanpur ve Muhammed Komicanî’nin, önemli makale ve kitaplar yayımladıkları tespit edilmiştir. Bütün bu kaynaklar göz önüne alınarak fitraten zeki, cesur, çalışkan, kendilerinden emin ve iyi savaşıcı olan Karapapak Türkleri² değerlendirilmiştir.

1. Karapapak Türkleri

Genel kabule göre Karapapaklar, siyah kuzu derisinden papak/kalpak giydikleri için bu ad ile anılmışlardır (Halhalî 1382: 2; Yegane 1369: 72).³

¹ Kitabın tam adı şöyledir: Hazâ-el Kitabu El-Müsemma Behurûb’ül Hesen (Hasan Han’ın Muharebeleri Adlanan Kitap). Bu makalenin müellifi, Sulduz Karapapaklarının merkez şehri Nağadey / Nagade’de alan araştırmacı yaparken Sulduz Karapapaklarının aksakallarından Ali Halhalî’de Karapapaklarla ilgili önemli bir el yazma eser görür. Eski Farsça ile yazılan bu eserin fotokopisini pdf formatında alır. Ayrıca günümüz Farsçasına ve Azerbaycan Türkçesine çevirtirip özel arşivine dahil eder. Kitabın ilk sayfasında “Vasiyetnâme-i est ki Muğerrebü’l Hakan Hasan Han Sertib Garapapag Nevişte Est” (Hakanın Yakını Tuğgeneral Karapapak Hasan Han’ın Vasiyetnâmesidir) başlığı altında Hasan Han’ın vasiyetnâmesi bulunmaktadır. Vasiyetnâmenin sonunda tarih ve Hasan Han’ın mührü vardır. Eser Hicrî Rebiülevvel 1285 (Ağustos 1868) tarihinde yazılmıştır. Vasiyetnâmeden sonra “Hazâ-el Kitabu El-Müsemma Behurûb’ül Hesen” (Hasan Han’ın Muharebeleri Adlanan Kitap) başlığı ile eser başlamaktadır. Eseri kaleme alan belli değil. Eserde Karapapakların Şah Abbas tarafından Hemedan-Komican’dan Borçalı’ya gönderilişi, yıllar sonra Borçalı’dan Türkiye’ye gidişleri ve Sulduz’a gelişleri, Sulduz Karapapaklarının yüz yıllık mücadeleleri, katıldıkları savaşlar anlatılmaktadır.

² Behurûb’ül Hesen; *Bala 1977: 331*).

³ Mirza Bala, İslâm Ansiklopedisi’ne yazdığı “Kara-Papak” maddesinde şöyle der: “Karapapaklar, siyah kuzu derisinden serpuş giydikleri için bu ad ile anılmışlardır. Karapapak ile aynı manaya gelen Karakalpak arasında bir münasebet aranacağı gibi Kıpçaklardan Karabörklü aşiretini de Karapapaklar ile bir arada mütalâ etmek mümkündür.” (*Bala 1977: 330*).

Rus generallerinden Stepan Oseboviç Kişmişov, Karapapaklarla ilgili şu bilgileri verir: “Asya Türkiye’sinde Karapapaklar adı altında başlarına, yerli ahalinin baş giyimlerinden farklı olarak, siyah kuzu derisinden papak koyan Güney Kafkasya’dan göç edenler anlaşılmaktadır. Karapapaklar esasen bizim Tatar (Türk) tayfalarından Borçalı, Kazak ve Şemşeddinli sakinleri idiler. Sınırlarımızda meydana getirdikleri olaylardan sorumlu tutulmamaları için Türkiye’nin sınır kentlerine göçmüşlerdir. Sibiry’a’dan kaçan soydaşları da onlara katılırdı. Yüzyılımızın ortalarında Kars vilayetinde 900 kadar Karapapak aile yaşamaktaydı. Osmanlı devleti Karapapakların Türkiye’ye göçlerini memnuniyetle karşılıyordu. Çünkü sınırlarımızın yakınlarında bize düşman unsurları bulundurmamak onların işine geliyordu. Bu sebepten Karapapaklara Gümrü yakınlarındaki Akbaba ve Şüregel sancaklarında topraklar veriyordu. Bu sancakların

“Karakalpak”, “Karapapak” veya “Karabörklü” isimleri aynı anlama gelmektedir (Bala 1977: 330). Karapapakların bir kısmına “Terekeme” de denilmektedir. Terekeme kelimesi yapı olarak “Türkmen” sözünün Arapça çoğul şekli olan “Terâkime”nin halk ağzıyla söyleniş biçimidir. “Türkmen” kelimesi ise Türkmenbaşı'nın yazdığı gibi “Türk” ve “iman” sözlerinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Türkmenbaşı 2001: 79). Türkler, Müslüman olmaya başlayınca, Müslüman olan Türkleri, Müslüman olmayanlardan ayırt etmek için “Müslüman Türk” anlamına gelen “Türkman/Türkmen” sözü kullanılmıştır (Kasanov vd. 2007: 74). Terekeme sözünün terim anlamı ise, genellikle göçebe hâlinde kara çadırlarda yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan Borçalı/Kazak/Ahılkelek Karapapak köylülerine verilen addır.⁴ Bu ad, Azerbaycan ve Kars'ta yerleşik Karapapaklar için kullanıldığı gibi başka Türk tayfaları için de kullanılmaktadır. Ancak son yüzyıllarda Ermeni, Gürcü, Rus, İran ve Osmanlı siyasi ve askerî yazılı kaynaklarında Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Karapapaklar için tamamen “Karapapak” adı kullanılmıştır.⁵

Karapapakların mensup olduğu Türk boyu Kıpçaklar, Kafkasya'nın Daryal ve Derbend geçitlerinden aşarak Kafkaslara inmışlerdir. Daryal'dan geçen Kıpçaklar, Kazak, Borçalı, Sıgrak ve Zagatala bölgelerine; Derbend'den geçenler ise Azerbaycan'ın orta bölgelerine yerleşmişlerdir. Azerbaycan'ın Kazak şehrinin Karapapak köyü (ACE 1979: 64) ile Gökçay'ın Karabörklü köyünün bu tayfalar tarafından kurulduğu kabul edilir. Karapapakların en kadim yurtlarından biri olan Gürcistan'daki “Borçalı” bölgesi ile Kıpçak tayfalarından “Burç oğlu/Borçoğlu” tayfasının adındaki benzerlik de tesadüfî olmasa gerek (Bala 1977: 330; ACE 1979: 64). Togan, Kıpçaklardan 16 kadar büyük uruğun bulunduğunu ve bunlardan birinin Kara Börklü adını taşıdığını, ayrıca Borçoğlu veya Borocoğlu

---

dağlık bölgeler oluşu bu kaçaklara çok sevdikleri alışkanlıkları olan kaçakçılıkla büyük başarı ile meşgul olmalarına imkân veriyordu...” (Valehoğlu 2005:159)

⁴ “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti”nde Terekeme kavramı, “kış aylarını aranda/kışlakta, yaz aylarını yaylakta geçiren ve göçeri hayvancılık yapanlara verilen ad” şeklinde tarif edilmektedir (*Elm Neşriyyeti, Bakı 1987*). Ayrıca Azerbaycan Sovet Ensiklopediyasında X. Koroglı'dan naklen Terekemeler hakkında önemli bilgiler verilir: Arap istilalarından sonra Türkmen adlandırılan Oğuz Türkleri, on birinci asırdan itibaren Zagafgazy, İran, Küçük Asya ve Mezopotamya'ya yayılmışlardır. Bunların bir kısmı Terekeme (Arapça Türkmen sözünün çoğul şeklidir.) adlandırılmıştır. Bunlar Azerbaycan'da Kür - Aras ovası, Mil - Karabağ, Muğan ve Şirvan düzlüklerinde yaşar ve toplu hâlde yaylaya giderlerdi. Aynı zamanda ekincilik de yaparlardı. Terekemelerde halıcılık da çok gelişmiştir (ACE 1986: 256). Salih Yılmaz da bu hususta şöyle bir tespitte bulunmuştur: “Ardahan bölgesinde yaşayan yerli halk ve Ahıska Türkleri bu Türk topluluğu için Terekeme terimi yerine Karapapak terimini kullanmaktadırlar. Genel kanı olarak bu topluluğun yerleşik hayatı tercih edenlere Karapapak denmesi, hâlâ göçebe hayatı yaşayanları ise Terekeme olarak adlandırılmasıdır.” (Yılmaz 2007: 53).

⁵ Karapapakların kökeni hakkında Ahmet Zeki Velidî şu görüştedir: “Karapapaç” yahut “Karabörk” Arap menbalarında Dımaşkı'de, El-Nedirî ve İbni Haldun'da (Karabörklü) ve Rus vakanüvislerinde “Çorniye Klobuki” ve Moğol vakayinâmelerinde “Siyah külahân” diye malum olup, bir kısmı da şu gün Türkistan'da Amu-Derya deltasında “Karakalpak” namı ile yaşayan ve minelkadim ¾uarizm nevahisinde büyüyüp yetişen ve oradan intişar eden bir Kıpçak kabilesidir.” (Velidî 1933: 102).

diye bahsi geçen Türklerin bu bölgeye adlarını veren “Borçalılar” olduğunu bildirir (Togan 1981: 163, 172). Ermeni müelliflerden Abbas Katina ve ondan naklen Musa Horen de 197-216 yıllarında Borçalı Türklerinin Dağıstan’da oturduklarını daha sonra aşağılara indiklerini bildirir (Togan 1979: 98). Karapapaklar, zamanla bugünkü İran coğrafyasının içlerine yayılırlar. Hatta Zagros yaylalarında yaşayan Kaşkaylar arasında bulunan ve bir kısmı Moğollarla birlikte Doğu Avrupa seferine giden “Külah-ı siyah” adlı tayfa ile Güney Azerbaycan’ın Meşkin çevresindeki “Gön Papaklar” ve Fars eyaletinde Baharlı Türkleri arasında yaşayan “Külah-ı pusti”lerin de Borçoğlu/Karapapak Türkleri olduğu ileri sürülmektedir (Bala 1977: 330; Togan 1981: 172). Diğer yandan Karakalpakistan’daki Peçenek boyundan “Karakalpaklar” ile Kıpçak boyundan “Karapapaklar”, Reşid Rahmeti Arat’ın (1997: 285) ifadesiyle “iki kardeş urukturlar”.

Karapapaklar konusunda önemli araştırmalar yapan Kırzioğlu, (1972: 1 vd.) şu tespitleri yapar: “Yukarı Kür boylarındaki Karapapak adlı çoğu Sünnî-Hanefî, azı Mürüt (Mürid, yarı Şaman Müslüman) ve Şîî mezhebinde olan Türkler, başlıca: Borçalı ve Kazak/Kazakh adlı iki kola ayrılırlar ve Kıpçak/Kuman-Khazar uruğundan sayılırlar. Ekinciliğe ve yerleşik yaşayışa yeni yeni alışan bu çok yiğit atlı göçebe ‘ulus’un, II. yüzyıl sonlarında Kafkasların kuzeyinden Borçalı-Kazak çayları bölgesine gelip yerleşmeleri ve adlarını bu sulara vermeleri, 1064’te Selçuklu Alp-Arslan’ın huzurunda toptan İslâm dinine girmeleri; yaylakçı-kışlakçı yaşayışları, Türkistan’daki Karakalpak-Kazak ağzı ile konuşmaları ve pek zengin halkiyatı son derece mühimdir.”

Kür Nehri’nin güneyinde Gence ile Ahilkelek (Cava{/Cava{ét) arasında bulunan bu ikiz boydan Kazaklar, Kazak Çayı boyunda, Borçalılar ise Borçalı Çayı boylarında yerleşirler ve buralara adlarını verirler. Kazaklar, Gence merkezli Şeddadoğulları (951-1088) çağında ve Selçuklu akınları sırasında Müslüman olurlar. 1048 yılında Pasin (Kapatru/Hasankale) Savaşı’nda Ortodoks-Hıristiyan Bizans ve müttefiki Apkaz-Kartel ordularına karşı Müslüman Selçuklu ordusuyla birlikte savaşır. Borçalılar ise merkezi Loru olan Hıristiyan (Gregoryen) Taşır Bagrathlıları’nın ülkesinde oldukları için Sultan Alp Arslan’ın gelişine kadar Hıristiyan kalırlar. 1064 yılında Sultan Alp Arslan buraları fethedince Borçalılar toplu hâlde Sultan Alp Arslan’ın huzuruna gelerek Müslüman olurlar (*Kırzioğlu 1972: 6 vd.*).

Bazı tarihçiler, 11, 12 ve 13. yüzyıllarda da Kafkasya’ya Kıpçak göçlerinin olduğunu, bunların bir kısmının Müslüman olup Azerbaycan’da kaldıklarını, bir kısmının ise Hıristiyanlığı kabul edip Gürcistan’a gittiklerini ve onların arasında eriyip Gürcüleştiklerini bildirmektedir (*Heyet 2004: 1/10*).

13. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya'dan paralı asker olarak Mısır'a giden ve askerî yetenekleri ile kısa sürede Mısır'da "Devlet-ül Etrak (Türklerin Devleti)"ni, diğer adıyla Türk Memlûkler Devleti'ni kuranlar da Kıpçak Türkleridir (Roux 2007: 296). Memlûklerin en büyük hükümdarı olan ve Haçlı savaşlarında gösterdiği kahramanlığı dolayısıyla bir destan kahramanı ve Türk dünyasının en önemli kahramanlarından biri sayılan Sultan Birinci Baybars (1260-1270) Kıpçakların Borçalı tayfasındandır (Togan 1981: 179; Roux 2007: 296 vd.). Oğlu Nasreddin Berke'den (1270-1279) sonra hükümdar olan Seyfeddin Kalavun (1279-1290) da aynı boydandır (Togan 1981: 179).

Görülüyor ki, Karapapaklar, tarih boyunca, hem Oğuz hem de Kıpçak Türkleri ile siyasî, sosyal ve kültürel yönden etkileşim içinde olmuşlardır. Bugün her dört ülkede meskûn bulunan Karapapaklar, Kıpçakların ve Oğuz/Türkmenlerin bütün haslet ve hususiyetlerini taşımaktadırlar.

2. Karapapak Türklerinin Yurtları

Karapapak Türkleri, Azerbaycan'ın "Kazak-Şemşeddin" bölgesinin Kazak, Ahıstafa şehir ve 50'den fazla köyünde, Şemkir ve çevre köylerinde; Gürcistan'ın Borçalı bölgesinin iki yüzden fazla köyünde, Tiflis'in birkaç mahallesinde; İran'ın Sulduz bölgesinin Nağadey (Nagade) şehrinde ve altmıştan fazla köyünde; Komican ve bazı köylerinde, Sultaniye ile Zencan'ın köylerinde; Mazenderan-Minudeşt ve köylerinde; Horasan'ın Guçan şehrinin köylerinde; Türkiye'nin çoğunlukla Kars, Ardahan ve Iğdır'ın merkez, ilçe ve köylerinde olmak üzere, Erzurum, Horasan, Hasankale, Aşkale, Muş, Bulanık, Siirt, Ahlat, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Adana, İstanbul, Ankara, Bursa merkez, ilçe ve köylerinde; ayrıca Gürcistan'ın sınır şehirleri Ahıska- Ahılkelek'te meskûn iken Moskova yönetimi tarafından 1944 yılında sürgün edilerek, zorunlu iskâna tabi tutuldukları Kazakistan'ın Kentav, Türkistan, Çimkent, Sayram, Ordabas, Badam, Sarağaç, Türkübas, Lenger, Almatı ve Dalgar şehirlerinde varlıklarını devam ettirmektedirler (Kafkasyalı 2012: 82).⁶

⁶ Moskova yönetimi, 31 Temmuz 1944 tarihinde Gürcistan'ın Türkiye sınırındaki Ahıska- Ahılkelek Türklerinin tamamının Orta Asya'ya sürgün edilmesine karar verir (*Kasanov ve dğr. 2007: 110 vd.*). Stalin'in imzası ile gönderilen 31 Temmuz 1944 gün ve 6279 sayılı gizli emirde, plânlandığı şekilde Adigün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka adlı beş kent ve bu kentlere bağlı 219 köyde sakin bulunan Türklerin tamamı (*Kasanov ve dğr. 2007: 123*) 14 Kasım 1944 gecesi görevlendirilen 20 bin silahlı askerin nezaretinde, Amerika'nın savaş yardımı olarak verdiği 900 Studabekker kamyon ve onlarca vagonluk 57 yük treni ile Orta Asya'ya - 53.163'ü Özbekistan'a; 28.598'i Kazakistan'a; 10.546'sı Kırgızistan'a olmak üzere- sürgün edilir. Sürgün boyunca açlıktan, soğuktan ölenlerin sayısı 14.895'tir (*Piriyev ve Piriyeva 2007: 12*). Sürgün edilen Ahıska Türklerinden yaklaşık 10-15 bin kadarı Terekeme/Karapapak Türkü, geri kalanı ise "yerli" Türklerdir. Terekeme/Karapapak Türklerinin tamamı Kazakistan'ın, yukarıda adları geçen şehir ve köylerine yerleştirilir. Geniş bilgi için (Kafkasyalı 2012: 86 vd.) bakınız.

3. Borçalı ve Kazak-Şemşeddin Karapapakları

Borçalı, şimdiki Gürcistan'ın güney doğusu ile Ermenistan'ın kuzeyi ve Azerbaycan'ın batısında yer alan, üçte biri düzlük olan dağlık bir yurttur. Bu kadim Karapapak yurduna üç önemli çay hayat vermektedir. Biri, Gümrü'nün kuzey doğusundan doğup, Aşağı Saral'ın altından geçip Hıram Çayı'na kavuştuktan az sonra Kür Nehri'ne karışan Borçalı Çayı. İkincisi, Arakaz/Elegez Dağı'nın kuzeyinden ve Pembek Dağları'ndan doğarak Kemerli'den geçtikten sonra Aras'a karışan Kazak Çayı. Üçüncüsü ise Şahdağı'ndan doğan ve Dilican suyu ile birleşerek Kazak şehrinden geçen ve Poylu istasyonu ile Kazaklı köyü arasında Kür Nehri'ne karışan ve Ahıstafa kasabasının adından ötürü Ahıstafa Çayı da denilen Kazak Çayı. Bu coğrafyanın en önemli hayat kaynaklarından biri de Kür Nehri boyunca uzanan Karayazı ormanlarıdır. Dede Korkut kitabında "Göksü güzel Kaba Dağ" veya "kışta yazda karı buzu erimeyen Kazılık Dağı" diye adı geçen Arakaz/Elegez dağı (4095 m) da bölgenin en önemli tabiat varlığıdır (Kırzioğlu 1972: 8 vd.).

Borçalı, tarihî süreç içinde bazen Gürcistan'ın bazen İran'ın bazen Azerbaycan'ın bazen de Türkiye'nin terkinde yer almıştır. Zaman zaman da beylik, hanlık olarak müstakil yaşamış kadim bir Türk yurdudur.

Türk Hakanlarından Şah İsmail, Safevî Türk Devletini kurduktan sonra ilk olarak fethettiği yerlerden biri olan Ahıska şehri ile çevresini, bu şehrin ilk kurucusu olan Hüsrev Anuşşirvan gibi yaylak yapmıştır (Evliya Çelebi: 11/162,163). Şah İsmail'in bu bölgeye itibar etmesi sebebiyle kısa sürede, bazı Terekeme (göçeri) Karapapakların da katılımı ile Borçalı/Karapapak Türklerinin sayısı çok artmış, bölgeye tamamen hâkim olmuşlardır. Buna paralel olarak Karapapaklar, Rumlu, Şamlu, Ustaclu Türk tayfaları gibi Şah İsmail'in yanında yer alarak savaflara katılmışlardır. Şah İsmail'den sonraki Safevî hükümdarları da onlara çok önem vermiş ve onlardan çok faydalanmışlardır (Yegane 1369/1990: 8, 72; 1391: 15).

Osmanlı serdarı Ferhat Paşa'nın 16. yüzyılın sonlarında Borçalı-Kazak Terekemeleri Yurdu'nun yukarı merkezi Loru Kalesi'ni ve Borçalı Çayı boylarını İranlılardan alıp mamur hâle getirmesi, Nazar Bey'i "Nazar Paşa" unvanı ile ulusun lideri ilan etmesi (Kırzioğlu 1993: 388) Terekeme Karapapakların bölgenin hakimi olmalarını ve Borçalı, Kazak-Şemşeddin bölgelerinin tamamen Karapapak Türklerinin yerleşim yerleri hâline gelmesini sağlamıştır. Yönetim merkezi de Kazak şehri olduğundan, Karapapaklara Kazaklı/Kazaklılar da denilmiştir. Böylece Karapapak, Borçalı, Kazaklı ve Terekeme isimleri çoğu zaman eş anlamlı kullanılmıştır.

Karapapaklar -bilhassa onların hayvancılıkla uğraşan ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, yılın yarıya yakını yaylalarda geçiren, bir nevi yarı göçebe hayatı yaşayan kesimi olan Terekemeler, Tiflis ve Tiflis'in doğu kesiminde çok yoğun olarak bulduklarından buraya yerli halk "Terekeme Gürcistanı", Batılı seyyahlar ise "Géorgie turque (Türk Gürcistanı)" demişlerdir (Danişmend 1950: 16). Günümüzde de halk arasında aynı ad kullanılmaktadır. Merkezi Kutais olan batı kesimine ise "Halis Gürcistan" (Katib Çelebi, 406) veya "Asıl Gürcistan" denilmiştir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bölgeden bahsederken "vilâyet-i asl-ı Gürcistan" ifadesini kullanır (Evliya Çelebi: II/164).

16. yüzyılın ortalarında Karapapak/Terekemeler hayli çoğalır ve güçlenirler. Büyük sürülere, kalabalık göçerlere sahip olup bütün bölgeye hâkim olurlar. Kuzeyde, "Terekeme Yaylağı" denilen Kafkas Dağları eteklerine; güneyde Evliya Çelebi'nin Terekeme Türkmenlerinin yaylağı olduğunu bildirdiği Ağrı Dağı'na; Doğu'da Gence ovasına; Batı'da Ardahan yaylalarına kadar "kara-çadırılı" göçerleri, sürüleri ve yıkları ile yayılırlar. Karapapak/Terekemeler, Gürcistan'ı haraca bağlarlar. Başlarında Nazar Han vardır. Gürcü yönetimi, Safevî Türk hükümdarı Şah Tahmasb'a (1524-1576) bir mektupla müracaat ederek varlıklarından rahatsız oldukları Kazaklıları/Karapapakları bu bölgeden sürgün etmelerini, buna karşılık her yıl on sekiz bin tümen vergi vermeyi taahhüt ettiklerini bildirir. Şah Tahmasb, 1555'te Osmanlı Devleti ile "Amasya Barışı"ı yapıp, sınırları belirledikten sonra bu teklifi kabul eder. Kazaklıları (Borçalı/Karapapakları) ordu gücü ile toptan yurtlarından çıkarttırarak, Horasan'daki, Özbek savaşı sebebiyle boşalan köylere yerleştirilmek üzere gönderir. Sürgün Karapapak kabileleri o zamanki Safevî başkenti Kazvin'e yaklaştıklarında, Dağıstan'da oturan Nakşibendî tarikatının şeyhi Şeyh Emir, durumu öğrenir. Kazaklıların lideri olan Bedreddin Han'ın da şeyhi olan ve yüz binden fazla müridi bulunan Şeyh Emir, Şah Tahmasb'a iki cümlelik bir mektup göndererek, Kazaklı/Karapapakların sürgün edilmelerinin İslâmın aleyhine bir hareket olduğunu ve yurtlarına döndürülmeleri gerektiğini bildirir. Şah Tahmasb, Şeyh Emir'in isteğini geri çevirmez ve Karapapakları yurtlarına döndürür. Ancak Gürcülerle iyi geçinmelerini sağlamak için Bedreddin Han'ı gözaltına aldırır (Suphî 1300: 20 vd.).

Osmanlı Devleti, Revan'ı fethedince Safevî şahlarının bu bölgeye getirip yerleştirdiği Bayat, Kaçar, Karamanlı Türk tayfaları bölgeyi terk edip Tebriz'e doğru çekilirken Borçalı/Karapapak/Kazak tayfaları yurtlarını terk etmezler. Osmanlı Devletinin hâkimiyetini kabul ederler (ACE 1978: 571). "Nazar Han" unvanlı Kazak Han, 28 Ağustos 1587 günü Osmanlı Serdarı Vezir Ferhat Paşa'ya gelerek tabi olur (Kırzioğlu 1993: 360). Vezir Ferhat Paşa, Nazar Han'ı (Kazak Han), Borçalı Çayı boyları da dâhil Loru eyaletine "Nazar Paşa" adı ile Beylerbeyi tayin eder. Nazar Paşa ölünce yerine oğlu Mehmet, aynı unvanla görevlendirilir.

Anadolu'da Celâlî isyanları başlayınca fırsatı değerlendiren Şah Abbas, 1606'da Loru üzerine yürür, "Kazaklı Mehmet Paşa"dan kaleyi teslim alır. Ancak Osmanlı Devleti ile işbirliği yaptığı gerekçesi ile onu 1612 yılında idam eder. Loru Beylerbeyliği "Han" unvanı ile kardeşi Mustafa Bey'e verilir. İki yıl sonra, Osmanlılarla dostluk kurduğu ileri sürülerek o da Şemkir'de öldürülür. Bu defa onun yerine bu hanedandan olmayan Şemsi Han getirilir.⁷

Kendisi Türk olduğu hâlde, bölgede Türk nüfuzunu azaltmayı ilke edinen, öldürdüğü veya tasfiye ettiği Türk emirlerinin yerine Ermeni, Gürcü ve Çerkezleri getiren (Sümer 1992: 148 vd.), hatta Safevî ordularının başına bile Ermeni asıllı Allahverdi Han'ı tayin eden (Üstün 2000: 400) Şah Abbas (1587-1629), Osmanlı Ordusunun Kafkasya'yı aldığı sırada, Osmanlı ordusu ile savaşmayıp, onlara tabi olan Kazaklı, Şemseddinli ve otuz iki oymaktan meydana geldiği için "Otuz İki" diye anılan Terekeme oymaklarını (Sümer 1992: 198) Osmanlı ordusu çekildikten sonra, cezalandırmak ve bazı bölgeleri emniyet altına almak için Karabağ ve Şirvan halkı ile birlikte, 15 bin aileyi, Mazendaran Ferahabad'a sürgün eder. Bunlardan Kazaklar oymağını Fars bölgesine, Kaşkay eline gönderir (Sümer 1992: 153 vd.) Türk emirlerden bazılarını öldürür bazılarını tasfiye eder.

Bu noktada bir hususu değerlendirmek durumundayız. Bazı kaynaklara göre Karapapakların bir kısmı, Şah Abbas tarafından İran'ın Komican-Hemedan bölgesinden, Bozçalı adlı bir kasabanın da bulunduğu bu coğrafyadan Gürcistan sınırlarına gönderilmişlerdir.⁸ (Hurûb'ül Hesen; Halhalî 1382/2004: 2)

⁷ Bazı Osmanlı ve Safevî yöneticileri mezhep meselesini siyasî ikballeri için vasıta yaptıklarından çok hoş olmayan olaylar meydana gelmiştir. Osmanlı veya Safevî yönetimi, bazen zorla bazen de rütbe veya unvanla ödüllendirerek Karapapak/Kazaklılar arasında Şiîliğin veya Sünniliğin yayılmasına gayret etmişlerdir. 1585'te Tiflis ve Loru Beylerbeylerinin, Kazaklı tayfalarının, kışlakta iken üzerlerine baskın yapmaları ve ev halkını esir almaları, akabinde Karapapak hanlarından Bedreddin Han'ın oğlu Kazak Han'a Şiîliği kabul ettirmeleri ve "Nazar Han" unvanını vererek başa geçirmeleri bu cümledendir (*Kırzıoğlu 1972: 10*).

⁸ Halhalî (1382: 2) ve Yegane (1369/1990: 72)'nin eserleri ile "Hurûb'ül Hesen" adlı eserde, Karapapakların bir kısmının Borçalı bölgesine gönderilişleri, bir kısmının oradan ayrılışı ve Karapapak adını alışları hakkında şunlar yazılıdır: Bozçalılar Hemadan bölgesinde mukimdirler. Zeki, cesur ve kendilerinden emin insanlardı. Bölgenin hakimi durumundaydılar. O yıllarda Dağıstan ve Gürcistan sınırlarında devamlı baskın, saldırı ve sınır tecavüzleri olur. Devlet yönetimi bunu önlemek için tamamı Bozçalılardan oluşan üç bin aileyi Yâr Ali Ağa'nın başkanlığında bu bölgeye gönderir. Tiflis'in güneyindeki Akçakale ve Legezen bölgesine yerleştirilirler. Kısa sürede 150 kadar köy bunların olur. Yâr Ali Ağa'nın büyük oğlu Naki Bey tayfanın başına geçer. Daha sonra aynı adı taşıyan oğlu ondan sonra Mehdi Bey ondan sonra İkinci Mehdi Han tayfanın başına geçerler. Rus ordusu, Gürcistan'ı istila edince Bozçalı tayfasına çok baskı yapar. Bunları tamamen hakimiyeti altına almak ister. Naki Bey bunu kabul etmez. Karapapakların bir kısmını (3 bin hane) alarak bölgeden ayrılır. Rusların saldırısına uğrarlar. Naki Bey, dayısını ve kayını Ağababa Sultan'ı kaybeder. İran Şahı (Kaçar Türk Şahı) Naki Bey'e "Han" unvanı ile birlikte yüklü miktarda ödül verir. Şahzâde Abbas Mirza'nın da yönlendirmesi ile Bozçalılar 1300 aile Revan'a gelir. Geri kalan 1700

Şah Abbas'ın ölümünden (1629) 5-10 yıl sonra Doğu Anadolu, Gürcistan, Kafkasya ve İran coğrafyasını gezen Evliya Çelebi, gezdiği Tiflis, Şirvan, Bakü, Şamahı, Tebriz, Hoy, Gence, Şeki, Urmiye, Kağızman, Ağrı Dağı, Nahcivan, Revan, Çıldır şehir ve eyaletlerinde gördüğü halklardan bahsederken sık sık Terekemelerden bahseder. Tebriz halkını anlatırken, pek çok boydan insanın olduğunu ancak Avşarî, Dumbulî, Lahicânî, Terekeme ve Gökdolıklı kavminin çok olduğunu yazar.⁹

18. yüzyılda Gence Beylerbeyliği'nin terkinde bulunan Borçalı, 1736 yılında Nadir Şah'ın şahlığını tanımadığı için Gürcistan Çarlığı'na verilir. Nadir Şah'tan sonra ülke hanlıklara ayrılınca, Gürcü ve Rus işgal güçlerine karşı büyük direniş gösteren Borçalılar, neticede "Borçalı Sultanlığı"nı ilân ederler (ACE 1978: 253). Borçalı'da kurulan "Borçalı Sultanlığı"¹⁰ ile Kazak'ta kurulan "Kazak Sultanlığı"¹¹ ve Şemkir'de kurulan "Şemşeddin Sultanlığı"¹² birleşerek "Kazak-

---

aile ise Kars'a, Osmanlı Devletine geçer. Osmanlı valisi Muhammed Paşa onları memnuniyetle karşılayıp, Şöregel ve Zarşat'ın köylerine yerleştirir. Bozçalılar başlarına siyah kuzu derisinden kara papak örttükleri için Türk halkı onları "Karapapak" diye adlandırır.

- Evliya Çelebi, Revan'ın kuzeyinde bol pirinç tarlaları bulunan beş yüz haneli ve camisi, hamamı bulunan Hocabağ ve ondan bir az daha kuzeyde Demirci Hasan kentinin bulunduğunu, buraların kadim Terekeme şehri ve aynı zamanda Türkmenlerin kışlağı olduğunu bildirir (*Evliya Çelebi: 11/144*). Şeki'den sonra ziyaret ettiği Mahmudâbâd'ın halkından söz ederken Gökdolak, Terekeme, Moğol ve Kumuk tayfalarından olduklarını belirtir (*A.g.e. 11/146*). Yine Şirvan vilayeti yakınlarında Gilan Çayı kenarında altı yüz haneli, halkı Oğuz ve Terekeme boyundan olan bağı ve bahçeli bir köyün olduğunu bildirir (*A.g.e. 11/147*). Evliya Çelebi, Şamahı yakınlarındaki Rükal-i Âzım kasabasını tanıtırken, Bakü eyaletine bağlı, hamı hamamı olan şirin bir şehir olduğunu ve halkının ekserisinin göçer-evli Terekemeler olduğunu yazar (*A.g.e. 11/151*). Bakü ile Demirkapı arasındaki yerleşim yerlerini anlatırken, Şaburan şehrinin ve köylerinin "göçer-evli Terekeme kavmi" olduklarını ve kış aylarında obaları ile konup göçtüklerini anlatır (*A.g.e. 11/152*). Ünlü seyyah, Bakü'nün petrol yağı madenlerini gezdikten sonra Gürcistan'a hareket ederken Bakü'nün kible tarafında bulunan Müskir nahiyesinde Terekeme obalarında konakladıklarını; bu sıcak ve verimli yerlerin Terekeme tayfalarının kışlağı olduğunu bildirir (*A.g.e. 11/153*). Kars ve Kağızman'ı anlatırken de Ağrı Dağı'nın Kağızman'a yakın olduğunu ve dünyaca tanınan Ağrı Dağı'nın Terekeme Türkmenlerinin yaylağı olduğunu yazar (*A.g.e. 11/169*).
- **Borçalı Sultanlığı**, Tiflis şehri ile Azerbaycan'ın Kazak şehri arasında yer alan, yüzden fazla yerleşim yeri bulunan, kışlık ve yazlık geniş otlaklara, yaylalara, dağlara sahip, 1/3'ü düzlüklerden oluşan kadim Türk yurtdur. 1736 yılına kadar genellikle Gence'ye bağlı olur. Nadir Şah, Kazak ve Şemşeddin Sultanlıkları gibi Borçalı'yı da Kartli-Kaheti Çarlığına dahil eder. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Bütün Azerbaycan hanlıklara ayrılınca Borçalı da sultanlık olur. Borçalı Sultanlığı, bağımsızlığı için Rus, Gürcü ve hatta İran Kaçar Türk şahlarına karşı savaşı. 18. yüzyılın sonlarında İran Kaçar Türk hakanı Ağa Muhammet Şah Kaçar'a, daha sonra 19. yüzyılın başlarında ünlü Kaçar Türk komutanı Abbas Mirza'ya karşı savaşı. 1801 yılında Rusya'nın terkinde alınır. Ruslar, Borçalı Sultanlığı'ndan Karayazı ve Karaçöp'ü ayırır. Sultanlık 1819'da lağvedilir (*ACE 1978: 255*). Günümüzde Gürcistan'ın terkinde bir ildir.
- **Kazak Sultanlığı**, Azerbaycan'ın kuzey batısında şimdiki Kazak şehrinde, bölgenin hakimi Karapapaklar tarafından kurulmuştur. Günümüzde de olduğu gibi Karapapak/Kazaklılar tayfası bölgenin hakim unsuru olmuştur. Kazak Sultanlığı 18. yüzyılın ortalarında Nadir Şah tarafından Kartli çarına bırakılır. 1801 yılında Gürcistan'ın terkinde Rusya ile birleştirilen sultanlık 1819 yılında lağvedilir, Kazak mntıkası hâlini alır (*Piriyev 2006: 43*). Günümüzde Azerbaycan'ın terkinde bir ildir.
- **Şemşeddil/Şemşeddin Sultanlığı**, Gökçe Gölü, Kür Nehri, Kazak ve Gence'nin çevrelediği arazide kurulan ve merkezi Şemkir olan Türk sultanlığıdır. Bu bölgede Şah İsmail döneminde Zülkadr tayfasının bir kolu olan Şemşeddil (Şemşeddin) tayfası yaşamaktaydı. Bu topraklar onların ana vatanları kabul edilirdi. 1743 yılında sultanlık Kazak ve Borçalı toprakları ile birlikte Karabağ Beylerbeyliği'nden alınıp Kartli çarı

Şemşeddin Hanlığı'nı oluştururlar. Bunlar Karapapaklar tarafından kurulan sultanlık/hanlıklardır (Bala 1977: 330).

Safevî Türk Hanedanı gibi onlardan sonra ülke yönetimini ellerine alan Kaçar Türk Hanedanı da 18. yüzyılın ortalarından itibaren büyük güç hâline gelen "Kazak-Şemşeddin Sultanlığı" ile "Borçalı Sultanlığı"ndan çok faydalanır (ACE 1978: 571). Bilhassa Kaçar Türk hanedanının en kudretli şahlarından olan ve 30 yıllık iktidarının tamamını Ruslara karşı savaşla geçiren Feth Ali Şah Kaçar ve oğlu Azerbaycan Orduları Komutanı Şehzade Abbas Mirza (1789-1833) (Huart 1977: 16), Rus-İran Savaşlarında, Azerbaycan Türkleri, Şahsevenler, Afşarlar, Kaşkaylar gibi Borçalı ve Kazak Karapapaklarını da Ruslara karşı savaştırır.

Çar Rusyası, Napolyon tehlikesini savdıktan sonra, yeni kuvvetlerle 1812 yılında Feth Ali Şah Kaçar'ın yönetimindeki İran'a savaş açar. Ünlü Kaçar Türk Şehzadesi Abbas Mirza, ağır yenilgiye uğrar. Kaçar yönetimi, Gülistan Antlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalır (1813). Bu antlaşmaya göre Gence, Karabağ ve Kafkasya'nın tamamı Rusların eline geçer (Üstün 2000: 401).

Ardı arkası kesilmeyen Rus saldırılarının verdiği huzursuzluktan bir çok insan bölgeyi terk eder. Bunlar içerisinde tarikat şeyhleri, din adamları da vardır. Şirvan'ın merkezi şehirleri Şeki ve Şamahı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi ile birlikte muhitin ulu din adamlarından Şeyh İsmail Siraceddin Efendi, müritleri ve hane halkı ile Osmanlı şehzâdelerinin yönettiği Amasya'ya göçer. Amasya'nın merkezine ve bazı köylerine yerleştirilen bu Karapapak Türklerine, Şirvan'dan geldikleri için "Şirvanlılar" denir. Daha sonra buraya gelen Karapapak Türkleri de aynı adla anılırlar. Karapapak Türklerinin Amasya'nın Bayazıtpaşa mahallesinde "Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî" adına yaptırıldıkları camiye de "Şirvanlılar Camii" denilmektedir (Demiray 1954: 108). Karapapaklar, Amasya ilinin merkezinde ve Abacı, Alabedir, Alakadı, Alibey, Ayrancı, Boğazköy, Harmanağılı, Kıranbaşalan, Küpeli, Tuzsuz, Varay-Yeniköyü köylerinde sakin bulunmaktadır (Kırzioğlu 1972: 17).

Gülistan Antlaşması'yla (1813) Rusya, İran Kaçar Türk yönetiminin Kafkasya'daki varlığına son vermekle kalmaz bütün Kafkasya'nın tek hakimi olma yoluna girer. Bunun için Kafkas Orduları Baş Komutanlığı'na, Müslüman/Türk düşmanlığı ve zalimliği ile meşhur Ermeni asıllı General Yermolov getirilir (Budak 2002: 9/653). Abbas Mirza, I. Aleksandr'ın ölümünden sonra başlayan

---

Teymuraz'a verilir. Daha sonra Şemşeddin ile Kazak birleştirilir ve Kazak-Şemşeddin Sultanlığı adıyla Gürcistan'ın terkiğine dolayısıyla Rusya'ya ilhak edilir (1801). 1819'da Sultanlık lağvedilir ve Şemşeddin mmtıkası olur (*Piriyev 2006: 43*).

taht kavgasından faydalanarak Rusları Güney Kafkasya'dan atma düşüncesiyle 1826 yılında Rusya'ya harp ilan eder. Abbas Mirza, Karapapakları da yardıma çağırır. Naki Bey binden fazla süvari gücüyle ona yardıma gider. Karapapaklar büyük gayret gösterirler. Bu muharebede Naki Bey'in dayısını ve kayını Ağababa Sultan şehit olur. İran ordusu karşısında zor duruma düşen Yermolov'u, büyük bir ordu ile yardıma gelen Paskeviç kurtarır. Abbas Mirza, Paskeviç'in büyük ve taze güçleri karşısında tutunamaz. Rus ordusu Tebriz'e girer. Türkiye ile Rusya arasında ihtilafın büyümesi üzerine Rusya, İran ile Türkmençay Antlaşması'nı imzalar (Kurat 1987: 323).

Ruslar bölgeyi ele geçirdiğinde onlara karşı savaşan Karapapaklar ve yakınları burada duramaz olur. Revan Hanlığı'na göçerler.¹³ Bir kısmı da Naki Han önderliğinde Kars'a geçer. Karapapaklar, göç sırasında ve kışı Kars ve Erzurum'da geçirirken çok kayıp verirler. Ertesi yaz ekseriyeti Revan'a döner.

1 Kasım 1827'de Revan ve Nahcivan Hanlıkları işgal edilir.¹⁴ Baharda Rus orduları Tebriz önlerine gelir. Şah Kaçar Ruslarla Türkmençay Antlaşması'nı yapmak mecburiyetinde kalır.¹⁵ Antlaşmaya göre Aras Nehri sınır tayin edilir ve Aras'ın üst tarafı tamamen Rusların eline geçer.¹⁶ Karapapaklar bu defa 1828

* Bu göçle ilgili kayıtlara Rus harp raporlarında da rastlanmaktadır. Başkomutan Paskeviç'in Graf Nesselrod'a gönderdiği resmî mektupta, Revan vilâyetinden 100 Karapapak ailenin Türkiye'ye geçtiğini ve 800 Karapapak ailenin de Naki Han'ın yönetiminde Aras'ın güneyinde mevzilendiğini, içlerinde çok yiğit binicilerin olduğunu, reislerinden İskender Han'ın 9 Mayıs'taki savaşta öldürüldüğünü, Çobankerelelerden 20 ailenin de onlarla birlikte olduğunu bildirmektedir (*Valehoğlu 2005: 103*).

* Ruslar Revan'ı alır almaz bütün bu bölgede Rus idare sistemini kurarlar. Paskeviç, yerli orduların komutanı Krasovski ve Ermeni baş piskoposu Nerses'i 6 Ekim 1827'de kurduğu "Geçici Yönetim" in başına getirir. Nerses, bütün Türkleri idarelerden uzaklaştırır. Savaşta mağdur olan ahaliye dağıtılacak yardım mallarından Türklere vermez. Baskı, şiddet ve haksızlıklara dayanamayan Türklere pek çoğu yurtlarını terk etmek zorunda kalır. Potto ve Paskeviç'in yazdıklarına göre henüz Türkmençay Antlaşması imzalanmadan Nahcivan, Pembek, Şöregel ve Revan'dan savaşta öldürülen ve göç edenlerin sayısı 13,500'e ulaşır. Paskeviç'in Nesselrod'a yazdığı 27 Haziran 1827 tarihli resmî rapora göre yılın ilk yarısında Revan Hanlığı'ndan 4.500 Müslüman Terekeme Karapapak göç eder. Karapapaklardan 800 aile Aras'ın ötesine (yani Güney Azerbaycan'a-İran'a), yine Karapapaklardan 100 aile ve Ayrımlardan 300 aile Kars'a, Uluhanlı tayfasından 600 aile ise Bayazıt'a sığınır. (*Mahmudov vd. 2010: 254 vd.*).

* Türkmençay Antlaşması, Şubat 1828'de Güney Azerbaycan'ın Türkmençay kentinde Kaçar Türk Hanedanının yönettiği İran ile Rusya arasında yapılan antlaşmadır. Rusya'nın tekidi ile bu antlaşmada yer alan 15. maddeye göre İran coğrafyasında yaşayan Ermenilerin toplu hâlde Azerbaycan'ın il ve köylerine göçürülmesi resmîleştirilmiştir (*Mahmudov vd. 2010: 253*).

* Türkmençay Antlaşması'nın tasdik edilmesinin ertesi günü (20 Mart 1828) I. Nikola, bir ferman yayımlayarak, kadim Revan ve Nahcivan hanlıklarını "Ermeni Vilayeti" olarak ilan eder. Ardından Paskeviç tarafından savaş boyunca Ruslara hizmet eden ve antlaşmanın 15. maddesi ile İran Kaçar yönetimine "dokunulmazlıkları taahhüt ettirilen" İran Ermenilerinin "Ermeni Vilayeti"ne göç ettirilmesine başlanır. Rus araştırmacı N. A. Smirnov'un tespitlerine göre İran'dan 90 bin Ermeni Azerbaycan topraklarına göçürülür. İ. Şopen'in verdiği bilgilere göre İran'dan getirilen şehirli esnaf Ermenilerden 1.715 kişi Revan şehrine, 1.110 kişi Nahcivan şehrine, 182 kişi Ordubad şehrine yerleştirir. Köylü Ermeniler ise Türklere boşalan köylere yerleştirilir (*Mahmudov vd. 2010: 261*). Papaz Nerses, Ermenilerle birlikte Urmiye çevresinde yaşayan 15 bin Süryani'yi de "Ermeni Vilayeti"ne getirmeye gayret eder. Ne var ki başarılı

yılıının yazında her biri birkaç evden ibaret 800 aile olarak Aras nehrini geçerek şimdiki İran coğrafyasına geçerler. Böylece Karapapakların bir kısmı Kars ve Erzurum vilayetlerine bir kısmı da Suldüz'a göçer.

29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, halkın iradesini dikkate almadan, büyük devletlerin etkisi ile kendi arazisinde, başkenti kadim Türk şehri Revan olan bir Ermeni Devletinin kurulmasına izin verir. Böylece Ermeniler, Güney Kafkasya'ya getirilmelerinin üzerinden yüz yıl geçmeden göçmen/misafir geldikleri ülkede 9.500 km² toprak üzerinde devlet kurmayı başarırlar. İki yıl sonra 10 Ağustos 1920'de Moskova ve Kızılordu'nun himmeti ile Azerbaycan'a sorulmadan, Şerur, Dereleyez ve Zengezur'un Mehri bölgesini de alarak İran'a komşu olurlar. Türkiye'nin müdahalesi ile Nahcivan ve Karabağ'ı alamazlar, bu iki vilayet muhtar vilayetler olarak Azerbaycan'ın terkinde kalır. Ne hazindir ki Azerbaycan'ın yöneticileri, Türkiye'nin müdahalesi ile Karabağ'ı alamayan Ermenilere, 1922 yılında Kazak şehrinin 379.984 desyatın¹⁷ arazisini verirler. 1928'de de sınırların düzenlenmesi bahanesi ile yine Kazak şehrinin 75.909 desyatın mümbit arazisi ile 79.208 desyatın yayla arazisini Ermenilere verirler.

1948 yılında Stalin'in onayını alan Ermeniler, Erivan, Gümrü, Gökçe, Pembek ile Dilican bölgelerinde sakin bulunan ve ekserisi Karapapak olan 100 bin Türk ahaliyi, Mil-Muğan ovasına sürgün ederler. Çok ağır şartlarda ve insanlık dışı muamele ile sürgün edilen ahalinin ekserisi sıcak Mil-Muğan Ovası'nda ve yollarda mahvolur. Bu sürgün etme işi 1953 yılına kadar devam eder. Mal varlıkları talan edilir. Ev, arsa ve arazileri, Birinci Dünya Savaşı ve tehcir sırasında Suriye, Yunanistan, Livan (Arnavutluk), Bulgaristan, Romanya gibi ülkelere gitmiş bulunan 100 binden fazla Ermeni getirilerek onlara verilir. 1988 yılında ise Sovyetler Birliğinin dağılma arifesinde gemi azıya alan Ermeniler, ata dede yurtlarını terk etmeyip Ermenistan'da kalan Türkleri silah zoru ile söküp atarlar (Mahmudov vd. 2010: 442 vd.). Diğer yandan kadim Karapapak yurdu Borçalı da Gürcistan'a verilir.

Bugün Gürcistan siyasî sınırları içinde bulunan Sarvan, Başkeçit (Dmanis), Karayazı (Gardaban), Bolnis şehirleri ile bu şehirlere bağlı 200 civarındaki yerleşim yeri Karapapak Türkleriyle meskûn bulunmaktadır. Tiflis şehrinin Şéytanpazarı, Ortacalı, Saburtala, Cırdağan, Ğazaklar, Çenlibel, Vera, Vaşlicvar, Ğırmagel mahalleleri ile Batum, Telav, Ğori, Msçeta, Rustavi şehirlerinin pek çok mahalle ve köyünde Karapapaklar yaşamaktadır. Bunlarla birlikte Ağbulak

---

olamaz. Çok az sayıda Süryani Revan'a gider. Gürcistan arşiv belgelerine göre 500 kadar da Kürt aile Karabağ ve Revan köylerine götürülür (Mahmudov vd. 2010: 259 vd.).
17 desyatın: 1,09 hektar.

(Tetrtsğaro), Barmaksız (Zalga), Loğadeks ve Karaçöp (Sığareco) şehirlerinin bazı mahalle ve köylerinde Karapapaklar meskûndur.¹⁸

Gürcistan'da Gürcülerden sonra en büyük topluluk Karapapak Türkleridir. Nüfusları 2005 yılı itibarıyla 500 bin civarındadır.

Azerbaycan'ın kadim sakinlerinden olan Karapapaklar ise muhtelif adlarla Azerbaycan'ın çeşitli yerleşim yerlerinde dağınık olarak bulunmakla birlikte Kazak ve Ahıstafa şehirlerinde mono-etnik olarak bulunmaktadırlar. Velili-Baharlı'ya göre (1921: 51 vd.) bugün Kazaklıların bakiyesine "Kaza'lar", "Kızıl-Kaza'lar", "Yığarçı Kaza'lar", "Kaza'lu", "Kaza'begli", "Şey'li", "Koyunlu Şey'li", "Molla Şey'li", "Umutlu Şey'li", "Kaza' Rehimler", "Salahlu" adları ile Bakü Abşeron Zı' Kendi, Şemşeddin, Cavansir, Cebrayıl, Kuba, Göyçay, Ağdaş, Lenkeran ve Kazak şehrinde rastlanmaktadır. Kazak ve Ahıstafa şehirlerinin tamamı bu nesilden kabul edilir.¹⁹

Valehoğlu'nun (2005: 4 vd.) verdiği bilgiye göre: **Sarvan** (Marneul) Şehri ve A'ıllele, A'ılmağmudlu, Ağammedli, Ağgula, Ambarlı (Ambarovka), Araplı, Aşağı Gullar, Aşağı Saral, Balabeyler, Baydar, Baytallı, Beyterefçi, Birinci Kösali, Böyük Muğanlı (Gaş Muğanlı), Böyükbeyler, Burma Tezekend, Candar, Daştepe, Demye Görar'ı, Ezizkend (İvanbeyli), Ğaçağan, Ğasımlı, Ğayağocalı (Yenikend), Ğır'ılı, Ğızılhacılı, Ğuşçu, Hacısakend, Hallavar, ¼ancığazlı, ¼uldere, ¼utor-Lecbeddin, İkinci Kösali, İlmezli, İmir, Keşeli, Kirec Muğanlı, Kürtler, Kürüstü Kepenekçi (Demirçihesen Kepenekçi), Lecbeddin, Mamay, Mescidli Görar'ı (Alget), Mollaoğlu, Sabirkend (Mamğallı/Memgelli), Sada'lı, Seyid'ocalı, Sop, Şahbuzlu, Şülever (Şölöyür), Tekeli, Tezekend, Ulaşlı, Yu'arı Gullar, Yukarı Saral adlı köyleri;

Bolnis Şehri ve Abdallı, Ağalar, Arakel, Ar'ılı, Aşağı Ğoşakilse, Aşağıgülever, Ayorta, Babakişiler, Bala Muğanlı, Beyteker, Bolus Kepenekçi, Ceferli, Çata', Darvaz, Daşlıgullar, Deller, Demirli, Esmeler, Fa'ralı, Ğaradaş, Ğaratikân, Ğoçulu, Hesen'ocalı, İmirhesen, İnceoğlu, Kolagir (Kolayır), Mığırılı, Mollaehmedli, Saracılı, Sarallar, Sarımmemmedli, Seneb, Seyalioğlu (Sisgala), Şemşöyü, Yu'arı Ğoşakilse, Yu'arıgülever, Zol Göyec adlı köyleri;

Başkeçit (Dmanis) Şehri ve Armudlu, Aşağı Ğarabulağ, Aşağı Oruzman, Ba'çalar, Bezekli, Boğazkesen, Çopuralılar, Dağ Ar'ılı, Deller, Dunus, Engirevan, Ğamışlı, Ğarakilse, Ğemerli, Geyliyen, Ğızılhacılı, Ğızilkilse, Gödekdağ, Hamamlı, Hüséynkend (Hüseynçay), Kirovis, Lök Candar, Mahmudlu, Memişler, Memişli, Örmüşen, Saca, Salammelék, Seferli, Söyüdü, Suğala, Şahmarlı, Şindiler, Yagublu (Yav'ılı), Yırğançay, Yu'arı Ğarabulağ, Yu'arı Oruzman adlı köyleri;

Karayazı (Gardaban) Şehri ve A'alışen, Ağtehle, Aşağı Kepenekçi, Birlik, Candar, Garacalar, Ğaratehle, Ğarayazı Şehri, Kalinin, Kösali, Nezerli, Sertcala-Muğanlı, Soğanlı, Tezekend, Va'tangis adlı köyleri;

Ağbulak (Tetrtsğaro) şehrinin bazı mahalleleri ile Kosalar, Namtvirian, Nebiler kentleri, Şıhlı köyleri;

Barmaksız (Zalga) şehrinin bazı kesimleri ile Culuhlu, Ercivan-Sarvan, Ğızılhacılı (Çölyan), Gödekler, Minasazkend, Novruzalılar adlı köyleri;

Karaçöp (Sığareco) Bölgesinin Baldoy (Paldı), Düzeyrem, Ğaziler, Karabağlı, Kéşeli, Lembeli, Tüller, Yor Muğanlı köyleri tamamen Karapapak Türkleri ile meskûn durumdadırlar.

Ayrıca **Telev** şehrinin Karacala; **Loğadeks** şehrinin Ğabal, Ğaracalar, Genceler, Uzuntala kentleri sakinlerinin büyük çoğunluğunu Karapapaklar oluşturmaktadır.

Yine Valehoğlu'nun (2005: 7) verdiği bilgiye göre: Azerbaycan'ın Kazak/**Ğazağ** Şehri ile Ağköynek, Alpout, Aşağı Eskipara, Aşağı Salahlı, Bala Ceferli, Bar'udarlı, Birinci Şı'ılı, Ceferli, Çaylı, Daş Salahlı, Demirçiler, Elibayramlı, Ferehli, Ğaymağlı, Ğaza'beyli, Ğızılhacılı, Ğuşçu-Ayrırm, Hüséynbeyli, İkinci Şı'ılı, ¼anlıklar, ¼eyrimli, ¼ıl'ına, Kemerli, Köl'elfeli, Kolayır, Kosalar, Mezemli, Musaköy, Orta Salahlı, Ürkmezli, Yu'arı Salahlı, Yukarı Eskipara adlı köyleri;

4. Dünün Ahıska- Ahılkelek Bugünün Kazakistan Karapapakları

Kafkasya'da 20. yüzyılın ortalarına kadar, Ahıska bölgesinde, büyük çoğunluğu oluşturan Ahıska Türkleri/Yerli Türklerle birlikte yaşayan önemli bir Karapapak tayfası da Ahıska-Ahılkelek Karapapakları idi. Més{ét/A{alsı{/Ahıska ve Cava{/Cava{et/Ahılkelek, günümüzde Gürcistan siyasî sınırları içinde bulunmaktadır. Ahıska, Kura Nehri'nin kıyısında Türkiye sınırına 15 km. uzaklıktadır. Ahılkelek de aynı nehrin kıyısında olup Türkiye sınırına 32 km. uzaklıktadır. Ahıska ve çevresi 1068'de Alparslan tarafından fethedilmiş, yüzyıllarca Kafkasya'nın tarihini paylaşmış, Atabeylerin merkezliğini yapmış (1268-1578), 1578'de Osmanlı yönetimine katılmış ve Çıldır Sancağı'nın merkezi olmuştur. Ekseriyeti Ahılkelek'te olmak üzere, Ahıska-Ahılkelek bölgesinde iki nesil Karapapak tayfası yaşadığı bilinmektedir. Biri Emirhasan/İmirhesen Karapapakları/Terekemeleri, diğeri ise sadece Karapapaklar. Emirhesenli Terekeme/Karapapaklar, yukarıda bahsedildiği gibi Şah İsmail'in 16. yüzyılın ilk yıllarında burayı alıp kışlak yapması ve Terekeme/Karapapak tayfalarını bu bölgeye yönlendirmesi ile geldikleri sanılmaktadır. İkinci nesil Karapapaklar ise Rus kaynaklarına göre 18. asrın sonunda ve 19. asrın başlarında Borçalı, Kazak ve Şemşeddin bölgelerinden gelip yerleşmişlerdir.

Paskeviç, Kars'ı ele geçirdikten (15.07.1828) sonra Ahılkelek üzerine yürür. Ahılkelek Kalesi'ni 1.000 kişilik bir gönüllü milis kuvveti savunmaktadır. Paskeviç'in teslim olun çağrısına "Biz Revanlı veya Karşlı değiliz. Bin kişiyiz, kalemizin surlarında öleceğiz, teslim olmayacağız." diye cevap verirler. Paskeviç, otuz katı büyük bir orduyla Ahılkelek Kalesi'ne saldırır (Aykun 2002: 723). Harp tarihçisi Uşakov, bin kişilik bu Karapapak gönüllüsünün verdiği mücadeleyi hayret ve hayranlıkla anlatır: "Kalenin reisi, Ferhat Paşa mertçe helâk oldu. Ahılkelek'in cesur müdafileri örnek kahramanlık destanı yazdılar. Kendilerini gönüllü olarak ölüme adayan bu bir avuç insan, haklı olarak herkesi hayrette bıraktılar. Ölümlerinin tamamı beyaz gömlekliler. Bu, Müslüman adetine göre en yüksek inanç işaretidir." (Uşakov 1836: 1/262). Fedailerinin tamamı şehit olur. Ahılkelek Kalesi²⁰ Rusların eline geçer (24 Haziran 1828).

1828'de Rusların bölgeyi tamamen işgal etmesinden sonra imzalanan Edirne Antlaşması ile Ahıska ve Ahılkelek²¹ Ruslara bırakılır. Paskeviç tarafından

Ahıstafa Şehri ile Aşağı Kesemen, Böyükkesik, Dağ Kesemen, Düzgışlağ, Eynallı, Ezizbeyli, Ğarayazı, Ğırağ Kesemen, Göyceli, ¼etayî, Köçesger, Köçvelli, Muğanlı, Pirili, Poylu, Sadıĝlı, Saloĝlu, Soyu{bulağ, Şekerli, Vurĝun, Yenikend, Zelim{an adlı köyleri tamamen Karapapak Türkleri ile meskûn durumdadır.

- Ahılkelek'in Ruslar tarafından işgal edilmesi için ayrıca bakınız: *Baddeley 1989: 190 vd.*

- Rus Harp Tarihçisi Nikolay Uşakov'un, 1836'da Sen Petersburg'da yayımladığı "1828-1829 Tarihlerinde Türkiye'nin Asya Bölgelerinde Askerî Harekât ve Savaşlar Tarihi" eserinde, Ahıska ve Ahılkelek Karapapakları hakkında pek çok bilgi verir: Karapapakların sınırda yerleşik olduklarını, yarı göçebe hâlinde

Kars'tan göçürülen 70.220; Erzurum'dan göçürülen 36.440 ve Ardahan'dan göçürülen 335 Ermeninin büyük bir kısmı Ahılkelek²² ve Ahıska'ya yerleştirir (Mahmudov vd. 2010: 265). Rusların baskısına ve göçmen Ermenilerin saldırganlığına dayanamayan Karapapak/Terekeme tayfalarından bir kısmı Borçalı, Ahıska ve Ahılkelek'ten geçerek Çıldır'ın Kenarbel, Göldalı (Urta), Terekeme Çayı (Goçgüden), Yıldırımtepe (Rabat), Köğas, Meredis kentlerine yerleşirler.²³

1853-1856 Osmanlı Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yardım eden Ahılkelek ve Ahıska Türklerinden bir kısmı savaş sonrasında Rus katliamından kurtulmak için Erzurum'a sığınır. 1918'e gelindiğinde Mondros Mütarekesi üzerine Ahıska ve Ahılkelek sancakları, merkezi Kars olan "Millî Şûra Hükümeti"ne katılır. Haziran 1918'de imzalanan Trabzon Antlaşması ile Gürcistan bu iki sancağı resmen Türkiye'ye bırakır. Ancak 13 Nisan 1919'da İngilizlerin Kars'ı işgal edip, Millî Şûra Hükümeti'ni dağıtması ile Gürcüler, Ahıska ve Ahılkelek'i işgal eder. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile de bu iki sancak Gürcistan'ın başkenti Tiflis vilayetine bağlanır (Bostan 1988: 526).

Defalarca işgal altında kalan ve istilâya uğrayan Ahılkelek ve Ahıska Türkleri en vahim günlerini 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşar. Moskova yönetimi, diğer Türk topluluklarında yaptıkları gibi önce toplumun yiğit, gözü pek, cesur, nüfuzlu, itibarlı insanlarını toplayıp Sibiry'a çalışma kamplarına gönderir. Arkasından halkın gözü, kulağı, beyni durumunda olan aydınları,

---

yaşadıklarını, akın, baskın ve soygun yaptıklarını, onların, ataklık, dayılık, efelik, binicilik ile ün yaptıklarını, hafif süvari birlikleri şeklinde, gerilla savaşlarında çok yetenekli ve başarılı olduklarını, ancak aynı başarıyı nizamî ordu içinde gösteremediklerini yazar. Uşakov, 1. kitabın 61. sayfasında verdiği bu bilgileri yeterli görmez ve dipnotta verdiği ilave bilgilerle destekler. Ahıska Paşalığı'nda iki tayfa Karapapak bulunduğunu, bunlardan birinin çok önceleri Kazak, Şemşeddin, Borçalı bölgesinden buraya geldiğini ve Emirhasan/İmirhesen Karapapakları veya Terekemeleri diye anıldıklarını, diğerinin ise sadece Karapapaklar diye anıldığını ve bunların da aynı bölgeden 18. asrın sonu ve 19. asrın başlarında gelip yerleştiklerini, bunların önceleri göçeri olduklarını, fakat zamanla yerleşik hayata geçtiklerini, Türk idaresinde olunca hiç vergi vermediklerini, lâkin Paşalığa az bir vergi ödediklerini yazar (*Uşakov 1836: 1/61*).

²² 1887 istatistiklerine göre Ahılkelek'in 40'tan fazla Türk köyü vardır. Adları şöyledir: Ablağ, Artağ, Azmana, Baralet, Batçana, Boğdanovka, Bölük ¼osbiye, Böyük ¼ançallı, Böyük Arakal, Buzmaret, Çivtlık, Dağal, Davniya, Dırğına (Hasta Hasan'ın köyü), Erince, Ğandza, Ğarta, Ğarzamet, Göyye, Gulalis, Ğurbanoglu, ¼avet (Makalenin müellifinin ulu dedesi Mehemed ile ulu ninesi Çeşi Nine ve kızları Gülperi Nine Kaçakaçta ¼avet'den Kars'ın merkez Mağarıcık köyüne gelmişler.), ¼ızabavra, ¼umris, Karsep, Kiçik ¼ançallı, Kiçik Arakal, Karsep, Kilda, Koteliya, Lebis, Modaka, Murakvel, Murcağet, Niyal, Okam, Oracalar, Oskoriya, Sağamoy, Tok, Van, Varevan ... (*Valehoğlu 2005: 62*).

²³ 1828-1829 Türk-Rus Savaşında Bu Terekeme Karapapaklar Osmanlı Devleti lehine çok büyük işler yaparlar. Paskeviç'in orduları Türkiye'ye saldırıya hazırlanırken Rus Ordusu'nun geçeceği Gümrü yakınlarındaki Arpaçayı sahilindeki geçit yolu Karapapak reislerinden Şerif Ağa'nın liderliğinde bin kadar gönüllü Karapapak süvarisi tarafından tutulur. Bu harekattan Kars valisi Emin Paşa'nın bilgisi vardır. 11 Temmuz 1828 tarihli Tiflisskie Vedomosti gazetesinde Paskeviç komutasındaki Rus ordusu Kars'ı işgal edilince ele geçirilen belgelerden Şerif Ağa'nın 300 Karapapak süvarisi ile Kars savunmasında olduğu haberi yayımlanır (*Valehoğlu 2005: 109*).

âlimleri, sanatkârları, hiçbir sebep göstermeksizin halkın gözü önünde kurşuna dizerler. İkinci Dünya Savaşı başladığında, diğer Türk toplulukları ile birlikte, bütün eli silah tutan Türkler askere alınır. Kayıtlara göre Ahılkelek ve Ahıska Türklerinden 47 binden fazla kişi cepheye gönderilir. Onlardan çok azı yaralı ve sakat olarak döneceklerdir. Onlar cephede Sovyetler Birliği namına savaşırken geride kalanlar 14 yaşından 70 yaşına kadar kadın, kız, çocuk, ihtiyar kolhozlarda, demiryolu inşaatlarında çalıştırılır. Bu da yeterli görülmez ve bütün halk hain ilan edilerek tamamı yok edilmekle karşı karşıya bırakılır. Katliâmı göze alamayan ve bir gün hesabının sorulacağından korkan Moskova yönetimi, savaş bütün şiddetiyle devam ederken 31 Haziran 1944 günü, Gürcistan'ın Türkiye sınırındaki Ahıska- Ahılkelek Türklerinin Orta Asya'ya sürgün edilmelerine karar verir. 15 Kasım 1944 gecesi iki saat içerisinde Ahılkelek, Ahıska merkez ve köylerinde yaşayan bütün Türkler vagonlara doldurulup, Orta Asya'ya sürgün edilir. 1927 yılına kadar Ahıska ve onun yanı başında Ahılkelek olmak üzere iki merkezî şehir vardır. Ancak 1927 yılında bu merkezler bölünerek Adigün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka diye beş reyon (ilçe) hâline getirilmiştir. Moskova'dan gönderilen emirde bu beş kent ve bu kentlere bağlı 219 köyde sakin bulunan Türklerin tamamı sürgün edilecektir (Kasanov 2007: 123). Arşiv kayıtlarına göre Özbekista'a 53.163; Kazakistan'a 28.598; Kırgızistan'a 10.546 olmak üzere toplam 92.307 kişi sürgün edilmiştir. Bunlardan 14.895'i sürgün boyunca açıktan, soğuktan ölmüştür (Türkî 2009: 22). Sürgün edilen Ahıska Türklerinden yaklaşık 10-15 bin kadarı Terekeme/Karapapak Türküdür. Aspinza ve ona bağlı Ağara, Alanza, Ardaı, Bezirçana, Buzmaret, Damala, Daşlıışlağ, Donet, Gavét, Goyundere, Karzemel, Marğıstan, Ota, Peneket, Tezeköy, Üsküre, Van ve Yukarı Varnet adlı 18; Ahılkelek kentinin Azmana, Dabaniya, Damkal, Ğarta, Ğogaşen, ¾avét, Kersef, Miraşçan, Murakval, Yeniye adlı 10 ve Bagdanovka kentinin Hoğam, Sağamoy adlı köylerinin (Piriyeva vd. 2003: 142) tamamı Terekeme / Karapapak Türkleri ile meskûndü.²⁴

Sürgünde bulunan Terekeme/Karapapak Türkleri, siyasî ve sosyal arenada haklarını elde etmek için "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir. Bu durum tabîî ki maksada uygun bir yaklaşımdır. Ancak bizim mevzumuz Karapapak Türkleri olduğu için bahsi geçen Türkler içerisindeki Karapapak/Terekeme Türklerinin tespitlerini yapıp değerlendirmek durumundayız.

²⁴ 15.04.2012, Çimkent/Kazakistan, Allahverdi Piriyev, Kamal Garayev ve Dosmuhan İbrahimov anlatımı, özel arşivimiz.

5. Kazakistan Karapapakları

Ahıska-Ahılkelek Karapapakları, Ahıska, Ahılkelek, Bogdanovka, Borjom, Tiflis, Rustavi, Gence, Bakü, ¼açmaz, Derbent, Mahaçkala, Heşterhan, Saratov, Ural, Aktöbe, Aral, Gızılorda, Türkistan, Arıs, Çimkent, Tülkübas, Taraz, Merke, Çu, Almatı, Bişkek, Sarağaç yolu ile 1944 yılının Kasım ve Aralık ayının soğuklarında sürgün edilirler. Bu yolculuk 35 gün sürer. Binlercesi yollarda açıktan ve soğuktan ölür. Sağ kalan Ahıska-Ahılkelek Karapapakları, Kazakistan'ın muhtelif il, ilçe ve köyelerine dağıtılır. Kentav, Türkistan, Çimkent'ten başlayarak Almatı'ya kadar tren yolu üzerindeki onlarca kent ve köye dağıtılırlar. Alan araştırması yaparak tespit ettiğimiz bilgilere göre Kazakistan'ın şu yerleşim yerlerinde Ahıska-Ahılkelek Terekeme/Karapapakları yaşamaktadır: Batıdan doğuya, sürgün güzergâhına göre, Kentav'da 300; Türkistan'da 2, Çimkent'te (Telman, Kubişev, Lenin, Karl Marks, Bozarık, Kayıtbas, Komünizm, Kirov) 30 bin, Sayram'da 1500, Ordabas (Temirland, Badam) 2 bin, Sarağaç'ta 6 bin, Tülkübas'ta 6 bin, Lenger'de 10 bin, Almatı ve Dalgar'da 6 bin olmak üzere 2012 yılı itibariyle Kazakistan'da yaklaşık 65 bin civarında Ahıska-Ahılkelek Karapapak/Terekeme Türkü bulunmaktadır (Kafkasyalı 2012: 82).

Bunlar başta ana dilleri olmak üzere, bütün örf, âdet ve geleneklerini canlı bir şekilde yaşamaktadırlar. Onlarca âşık/ozanları, şairleri, yazarları, müzik grupları, toyları dernekleri vardır. Gayet seviyeli örgütlü vaziyettedirler. Ancak yukarıda da işaret edildiği gibi, siyasî ve sosyal arenada güçlü, etkili olmak için tamamı, onlardan yaklaşık on kat fazla olan yerli Ahıska Türkleri ile birlikte "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir.

6. Rusların Karapapakları Muhtelif Kafkas Halklarıyla Birlikte Cepheye Sürmesi

Rus saldırılarında yurtlarından ayrılmayan ve Revan ve İran'a göç ettikleri hâlde yurtlarına dönen Karapapaklardan bazılarına, 1828-1829 Türk-Rus Savaşında General Paskeviç'in, paralı/zorunlu asker toplama plânıyla oluşturduğu "Atlı Müslüman Alayları"nda görev verilir. Paskeviç, çeşitli Türk muhitlerinden Karabağ, Şirvan, Şeki, Revan, Nahcivan, Kazak, Borçalı ve Şemşeddin sakinlerinden, paralı/zorunlu olarak topladığı askerlerden 500'er kişilik "Atlı Müslüman Alayları" oluşturur ve ön saflarda cepheye sürer.

Rus ordusunda görev alan ağa ve beylerden bazıları şunlardır: Daşdemirağa Mehemmed Ağaoğlu²⁵, Gasım Ağa'nın oğlu Osman Ağa, Şöregel/Molla Musa köyünden Mehdi Ağa Memmed Han oğlu, Okçu köyünden Abdulla Daşdemiroğlu, Kars'tan Emin Ağa Ali Ağa oğlu, Kasımlı Daşdemir Ağa'nın oğlu Semed Ağa (Kasımlı Samet Ağa), Dalaverli Mansur, Şöregel/Revan'dan Tağı Bey, Aslen Ahılkelek'ten gelme Arpaçay İynezor (Gönülalan) köyünden Hacı Veli Ağa... (Hacılar 2007: 6; 2007a: 7; Valehoğlu 2005:33 vd.; Kırzioğlu 1955: 119 vd.).

İran Türklüğünün Ruslarla imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile Kafkasların tamamı Rusların eline geçerken, Osmanlı Devleti'nin bir yıl sonra Ruslarla imzaladığı Edirne Antlaşması²⁶ ile de Tuna boylarından Batum'a kadar Karadeniz'in kuzeyi tamamen Rusların eline geçer. Bu yenilgilerden sonra Osmanlı Devletinin Kafkasya, İran Türklüğü ve Hazar ötesi Türk halkları ile ilişkileri çok zorlaşır. Kafkaslarda Osmanlı Devletinin sadık dostları olan Kırım ve Kafkas halklarının talihî Rusların eline geçer. Rusya, Kafkasyayı ele geçirmekle kalmaz, Kafkasya Türklüğü ile Türkiye Türklüğü arasına ekserisi Ermeni olmak üzere Hıristiyan halklardan oluşan bir tampon bölge oluşturur.²⁷ Ruslar, yeri

²⁵ Aynı tarihlerde işgalci Ruslara karşı Kazakistan'da mücadele eden ve üzerine gönderilen onlarca Rus birliğini hezimete uğratan ünlü Kazak kahramanlarından Kenesarı Han'ı, Rus generalinden ödül almak için tayfası ile birlikte kurduğu tuzağa düşürüp, kafasını, Sibiryaya Genel valisine gönderen (*Hayit 1995: 162*) Taştambeyoğlu'nun adıyla ve icraatıyla benzerliği ne tesadüf?!

²⁶ 14 Eylül 1829'da imzalanan bu antlaşmanın şartları, Avusturya Şansöyesi'nin dediği gibi "sadece bir ulusa empoze edilebilecek en sert koşullar olmakla kalmıyor, aynı zamanda Türk İmparatorluğu'nun bağımsızlığına ve sonuçları itibarıyla de doğrudan varlığına ölümcül bir darbe oluşturuyordu." (*Bitis 2002: 12/715; Kurat 1990: 58*) Bu antlaşmanın en ölümcül maddelerinden biri 13. maddedir. Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesi gibi Rusya'nın teki ile antlaşmada yer alan bu maddeye göre Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermenilerin toplu hâlde Azerbaycan topraklarına göçürülmeleri resmîyet kazanmıştır (*Mahmudov vd. 2010: 253*).

²⁷ Birinci ve ikinci Rus-İran savaşlarında yurtlarını terk eden, ekseriyetini Karapapakların oluşturduğu Türk tayfaları genellikle Doğu Anadolu'nun çeşitli şehir ve köylerine sığınır. 14 Haziran 1828 günü Paskeviç komutasındaki Rus ordusu Kars'ı işgal edip Erzurum'a ilerleyince Ahılkelek, Ahıska, Ardahan, Bayazıt ve ertesi yıl Erzurum, Muş, Oltu, Bayburt illerini alınca buralara sığınan göçmen Türk tayfaları bu defa Anadolu'nun içlerine doğru ikinci defa göç etmeye mecbur olurlar. Edirne Antlaşması'nın 13. maddesine göre (Türkiye'nin işgal edilmiş arazilerinde bulunan Ermenilerin 18 ay içerisinde taşınan malları ile birlikte Rusya'ya göçme hakları) kısa sürede uygulamaya konulur. Kars'tan götürülen 70.220 kişi (14.044 Ermeni aile) Ahıska, Ahılkelek, Pembek, Şöregel, Talın, Başabaran, Gökçe Gölü civarı, Alagöz Dağı etrafı ve "Ermeni Vilayeti" köylerine yerleştirilir. Erzurum'dan göçürülen 36.440 kişi (7.288 Ermeni aile) ile Ardahan'dan göçürülen 335 kişi (67 Ermeni aile) Ahıska ve Borçalı bölgesine yerleştirilir. Bayazıt'tan göçürülen 21.075 kişi (4.215 aile) Gökçe Gölü etrafına ve Başabaran'a yerleştirilir (*Mahmudov vd. 2010: 263 vd.*). Vakanüvis tarihçi gibi görev yapan ve bu olaylarla ilgili 20 ciltlik eser oluşturan İ. Şopen'in kayıtlarına göre Türkiye'den Yezidi Kürtlerden 324 kişi (67 aile) de bu bölgeye götürülmüştür. Gürcü kaynaklarına göre 20 bin Ermeni de Rusya içlerinden getirilmiştir. Gürcü ilim adamlarından Şota ve Otar Tedvadze kardeşlerin arşiv belgelerine dayanarak verdikleri bilgilere göre 1800 yılında Gürcistan'da Ermeni sayısı 47 bin, Ahıska Ahılkelek'te 37 bin iken 1832 yılında bu sayı Gürcistan'da 84 bine, diğerinde ise 65 bine yükselmiştir (*Tedvadze 2008: 13*).

geldiğinde bu Ermenileri, Müslüman Türkler aleyhine bir vasıta gibi kullanacaktır (Mahmudov vd. 2010: 442).

Ruslar, büyük bölümü Karapapak olan 200 binden fazla Türk insanını savaşlarda cephelere sürüp telef ettirerek ve çeşitli katliâm, kırgın, sürgün ve göçe maruz bırakarak, yerlerine İran'dan ve Türkiye'den 200 binden fazla Ermeni ve binlerce Süryani, Asurî, Rum, Yezidî Kürt getirip yerleştirerek Kafkasya'nın etnik yapısını değiştirir. Bu gayrimüslim unsurlar, bilhassa Ermeniler, Ruslar, Fransızlar ve diğer büyük güçler tarafından Azerbaycan Türklerine, İran Türklerine ve Osmanlı Türklerine karşı kullanılacaklardır.²⁸ Konumuzun dışına fazla taşmamak için Kafkasya'nın diğer kahraman halklarının, Azerbaycan Türklerinin, Yerli Ahıska Türklerinin, Çeçenlerin, Çerkezlerin, Lezgilerin, İnguşların, Abazaların, Müslüman Gürcülerin başlarına gelenlerden bahsedemiyoruz. Ruslar tarafından onların başına getirilenler, yapılan soykırımlar, Karapapakların başına gelenlerden az değildir.

7. Karapapakların Sulduz'a Yerleşmesi: Sulduz Karapapakları

Azerbaycan orduları komutanı ve aynı zamanda Tebriz Genel Valisi olan Velihaht Abbas Mirza, Naki Han'ın başkanlığında gelen Karapapak tayfasına Urmiye gölünün güney batısında yer alan Sulduz bölgesini tımar olarak verir. Geniş ve mümbit Sulduz ovasına yerleştirilen Karapapaklar, yılda 12.000 tümen vergi karşılığında istendiği zaman hükümete 400 süvari göndereceklerdir.²⁹

²⁸ Rusların, Ermenileri zorla götürdüklerini ve kendi emelleri uğrunda kullanacaklarını, Erzurum'a geri dönen ve bilahare mebus seçilen bir Ermeninin 1877 yılında Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmadan anlaşılmaktadır. O şöyle der: "Ermenilerin beş yüz seneyi aşan Osmanlı Devleti vatandaşlığında gördükleri güven ve düzen ve himayeyi burada anlatmaktan âcizim. Ben dahi Erzurum mebusuyum. Kırk sekiz sene önce (1829) Rusya'nın kandırması ile Erzurum'dan göç eden 100.000 nüfusla birlikte idik. Ancak Rusya'nın gayesini anlayarak Osmanlı topraklarına döndük." (*Özcan 2011: 203*).

²⁹ "Hurûb'ül Hesên" adlı eserin "Naki Han'ın Gösterdiği Kahramanlıklar ve "Karapapakların Sulduz'a Gelişleri" bölümünde şöyle anlatılır: Paskeviç komutasındaki Rus ordusu Revan'ı kuşatınca bu bölgeye henüz gelmiş olan Karapapaklar, bu büyük ordu ile savaşmayı göze alamazlar ve Aras Nehrini geçip Ağrı Dağı'na yönelirler. Kendilerini takip eden Rus birlikleri karşısında fazla kayıp vermezler. Paskeviç 1827 (h.1243) yılında Revan'ı alınca Naki Han askerlerini ve halkını Hoy ve Salmas'a yönlendirir. Ancak Karapapaklardan bir kısmı Kars'a gider, bir kısmı da Ağrı civarında kalır. Naki Bey pek uygun yer olmamasına rağmen halkını ve hayvanlarını Hoy ve Salmas'a yerleştirir. Paskeviç Naki Han'ı Revan'a davet ederek, geri dönmelerini ister. Ancak Naki Han annesinin de tavsiyesi ile Rusların yanında yer almaz, halkının büyük bir kısmını Van valisi İsak Paşa'nın yanına gönderir. Kendisi ise üç yüz atlısıyla Erzurum'a gider ve Osmanlı Paşa'sı Mustafa Paşa Hatunoğlu ile birlikte Erzurum üzerine saldıran Ruslara karşı savaşır. Büyük yararlıklar gösterir. Erzurum, Ruslar tarafından işgal edilince, Naki Han tayfasının yanına, Van'a döner. Vanlı aşiretler tarafından saldırıya uğrayan ve kötü durumda olan 1700 aileden oluşan tayfasını çok zorlukla Salmas'a getirir. Bu ağır maceralardan yıpranan Karapapakların 900 ailesi, Rusların da aşırı davet ve teşviki ile Revan ve Borçalı'ya döner. Geride kalan 800 aile ise Salmas'ta kalır. Abbas Mirza, Naki Han'ı Tebriz'e davet eder. Salmas'a geldikleri ve gösterdiği fedakârlıklar için çeşitli mükâfatlar verir. Karapapaklar iki yıl Salmas'ta kalır. Salmas'ın otlak ve su yönünden yetersiz kaldığı görülünce Abbas Mirza, onları 1830 (h. 1246) yılında, Urmiye ve Tebriz'in güvenliğini sağlamak için Urmiye ve Salmas

Sulduz, kadim Azerbaycan'ın, şimdiki Güney Azerbaycan'ın idarî bölgelerinden biridir. Urmiye gölünün güney batısında yer alır. Sınırlarını Urmiye gölü, Miyandab, Soğukbulak (Mehabad), Piranşehir, Uşnaviye şehirleri ve Urmiye'nin Dol ilçesi oluşturur. Güneyinde, eteklerinde pek çok kireçli su kaynakları bulunan Firangi tepeleri yer alır. Sulduz'u Şariveran'dan ayıran (Batısında) Behramlı dağları bulunmaktadır. Geniş ve münbit bir ova olan Sulduz bölgesinin içinden Gedar çayı geçer. Sulduz³⁰ bölgesinin merkezi şehri Nağadey (Nagade)'dir.

Ayrıca 1828'de Tiflis civarından Masum Bey önderliğinde Sulduz'a göçen Kazaklar da Halifelu ve Halifan kentlerine yerleşirler. Yine aynı tarihte Azerbaycan'ın Kazak-Şemseddinli bölgesinden Kazaklarla birlikte gelen ve Şehzade Abbas Mirza'dan 100 kişilik üç köy alan Şemseddinli Türkleri de Sulduz'un güney doğusundaki Memmed Şah bölgesine yerleşirler. Sulduz'a yerleşen Karapapak obaları şunlardır: Tarkavün, Saral, Arpalu, Canahmedli, Çaırlı, Ulaşlı, Şemseddinlü, Ğazağ, Nakiġanı. Karapapak hanları, Tarkavün oymağına mensupturlar (Yegane 1391:199; Rezevî 1992: 60; Minorsky 1979: 11).

Sulduz Karapapakları, merkezî Nağadéy şehri ile 80'e kadar köy ve kasabasında yerleşiktirler.³¹ Nağdey, kalenin etrafına yayılmış ve kuzeyinden

---

valilerinin de yardımı ile Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan geniş yaylaları, münbit arazisi ve bol suyu olan Sulduz bölgesine yerleşirler. Abbas Mirza, ayrıca halka dağıtılmak üzere Naki Han'a beş bin tümen de nakit para takdim eder.

Rezevî'nin yazdığına göre Karapapaklar Salmas'ta Abbas Mirza'nın kesin olarak nereye yerleştirilecekleri ve iskân şartlarını bildiren fermanının gelmesini beklerken bunlardan bir kısmı Türkmensahra'ya gitmek isterler. Naki Han Türkmensahra'ya değil onun berisinde bulunan Mazenderan bölgesini Türkmensahra'ya bağlayan önemli geçit olan Gelügâh'ı tutmaları şartıyla izin verir. 100 Karapapak aile gidip oraya yerleşirler. Günümüzde de buranın insanları bilhassa yaşlıları Karapapak olduklarını bilmektedirler (Rezevî 1992: 22)

* Kazan Han 1303'te memleketi timarlara böldüğünde bu bölgenin adını Sulduz koymuştur (Minorsky 1979: 11). Ayrıca Save'de Şahseven Türkleri arasında bugün de Sulduz adlı bir boy vardır (Temir 1979: 9 vd.). Şunu da kaydetmek gerekir ki, Sulduz vilâyetinin kadim sahipleri Varsak ve Afşar Türk boyları olmuştur. Osmanlı arşiv kayıtlarına göre 1727 yılında Sulduz'da "Ağcarevane - Ali Dervişlü - Arık (Varsak) - Çakal Mustafa Çelebi (13 hane, 8 bekâr, 3.500 akçe veri) Delice Ahi - Hamidşah - Kızanlu-yı Şiran - Köpeklü (Avşar) - Mamaşalu - Okçı (27 hane, 3.000 akçe vergi) - Sultanlu - Tavuklu - Timur" tayfalarının olduğu görülmektedir (Bilgili 2002: 7/37). Onlar komşu kavimlerin aşım baskıları sonucunda yurtlarını terk etmişlerdir. Sulduz vilayeti uzun süre boş kalmıştır. Abbas Mirza, buranın emniyetini ve merkezî devletin hâkimiyetini temin etmek için Karapapakları Sulduz vilayetine yerleştirmiştir (Halhalî 1382/2004: 2).

* Sulduz Karapapaklarının belli başlı yerleşim yerleri şunlardır: Merkez Nağadéy, Ada, Ağabeyili, Ağca Zeve, Ağtövlü, Araz ¼an Dürge, Arna, Aşağı Alagöz, Aşağı Dilençi Arıfı, Aşağı Mehemed Şah, Aşağı Saral, Balıkçı, Baranlı, Bayram Boğa, Bayzava, Béçenli, Begim Gala, Cebel Tezekendi, Çağgal Mustafa, Çiyane, Daş Dürge, Daşkesen, Delme, Dem Tezekendi, Demirçi, Derbend, Devletabad, Dizce, Ecem Kehrize, Ecemli, Elméhdî, Elmelik, Emindi, Ferguzad, Ğalacı, Ğara Ğabsağ, Ğazı Gören Abaz, Ğazzaġ Gören Abaz, Ğorġana, Göl, Gözayran, Hacıbağlı, Hacıfiruz, Hacımġanlı, Hasanlı, ¼elfelu, Kehrize, Kervansara, Köhül, Köpeklü, Lavaşlı, Mehemmedyâr, Mehmandar, Memeli (Ğarabaşlı), Memiyendi, Mezre Ğarabulaġ, Mezrei Derbeser, Mirava, Nizamabad, Oġsar, Paşayı Gören Abaz, Peyecik, Rahdehne (Irakdehne), Saġsitepe, Şiġ

Gedar Nehri geçmektedir. Nağadey'de bir miktar Kürt halkı da vardır.³² Bunların bir kısmı aslen Kazak Karapapak Türkleridir. Bunlar kendileri gibi Sünnî olan Mamaş Türklerinin tesiri ile Kürtleşmişlerdir (Margaret ve dğr. 1995: 151).

Karapapaklar Sulduz'da kısa sürede çoğalmış ve zenginleşmişlerdir. 1905'te Türk Ordusu Sulduz'u Osmanlı topraklarına dahil eder. Ancak Türk Ordusu, 1912 yılında patlak veren Balkan Harbine katılmak için buradan çekildiğinde Sulduz bölgesi İran Kaçar Türk hanedanına devredilir (Bala 1977: 331). Genel olarak 1908-1912 yıllarında Türk Ordusunun elinde kalan bu bölge I. Dünya Savaşı esnasında bazen Rus bazen de Türk idaresine geçmiştir. 1919'da Rusların çekilmesinden sonra eskiden olduğu gibi Kaçar Türk hanedanında kalmıştır (Minorsky 1979: 11).

Sulduz Karapapaklarını 1828'den Muhammed Rıza Şah'ın hanlıkları kaldırdığı 1960 yılına kadar sırayla şu hanlar yönetmiştir: III. Naki Han (Elîan Borçalı), Méhdi Han (Naki Han'ın oğlu), Kâzım Han (Naki Han'ın oğlu), I. Necef Gulu Han (Méhdi Han'ın oğlu), II Esedullah Han (Emir Tuman/I. Necefgulu Han'ın oğlu), Hüsrev Han (Esedullah Han'ın oğlu), Hacı Hüseyin Paşa Han (Emir Fellah/Kâzım Han'ın neticesi) (Yegane 1391: 428)

8. İran-Kaçar Türk Şahlarının Ordu ve Güvenlik Güçlerinde Karapapaklar

Karapapaklar Kazak-Borçalı'dan ayrılıp Osmanlı Devleti'ne ve İran Kaçar Türk Devletine giderken, iki yıla yakın, ünlü Türk Kaçar Şahzadesi Abbas Mirza'nın yönlendirmesi ile Ruslara karşı, savaşır ve nice yiğitlerini şehit verirler. Sulduz'a yerleştikten sonra da bu savaşçı Karapapaklardan merkezî hükümetler çok faydalanır. Onlara, Abbas Mirza tarafından daha Sulduz'a yerleştirilmeden her istendiğinde 400 süvari vermeleri taahhüt ettirilir. "Hurûb'ül Hesen" adlı eserde Kaçar şahlarının Karapapaklardan ne kadar faydalandıkları hakkında pek çok bilgi vardır.

Sulduz'a yerleştirdiklerinin ilk yıllarında Karapapak süvarileri Halhal'a çağrılarak Emir Nizam'ın komutasındaki birliklere katılıp, Serdeşt kalesini işgalden kurtarmaya gönderilir. Çok geçmeden Naki Bey'in Oğlu Hasan Han komutasında 300 kişilik süvari ile Süleymaniye'yi işgalcilerden kurtarmaya

Ehmed. Şîmeruf, Şirinbulaî, Şirvanşahlı, Şongar, Tabya, Taligan, Tezegala, Toppuzava Yédiyârlı, Yuşarı Alagöz, Yuşarı Dilençi Arıfı, Yuşarı Mehemmed Şah, Yukarı Saral, Yunuslu (*Yegane 1391: 101*).

* Hurubül Hesen kitabının "Karapapakların Sulduz'a Gelmesi ve O Zamanki Olaylar" bölümünde bu hususta şu bilgiler verilir: Karapapaklar Sulduz'a yerleştiklerinde Sulduz'a komşu köylerde Mamaş adlı bir tayfa bulunmaktadır. Karapapaklar buraya yerleştirilince Abbas Mirza, Mamaş Kürtlerinin buradan çıkarılmasını ister. Ancak Naki Han, onlara dokunulmasını istemez. Onların yanlış bir hareketi olursa bunun sorumlusunun kendisi olacağını taahhüt eder.

gönderilir. Görevi başarıyla yapan Hasan Han'a birinci dereceden "Yaverlik Nişanı" verilir.

Ruslar, Hazar Denizi'ni tamamen kontrol altına almak ve Türkmensahra'ya inmek maksadıyla bir plân yaparlar. Ermeni asıllı General Yermolov başkanlığında büyük bir keşif heyeti gönderilerek Türkistan'a nasıl nüfuz edileceği incelenir. Çok önemli askerî bilgilerle dönen heyetin teklifi ile Tahran'daki Rus elçisi, Kont Simonoviç, Tahran yönetimine, doğuya doğru ülkesini genişletebileceğini, kendilerinin de danışmanlık yaparak ve Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları gereği alacakları harp tazminatından vazgeçerek yardım edebileceklerini vaad ederek iknâ eder (Saray 2002: 693). Ruslar İran güçlerini Türkistan üzerine yönelterek hem İran Türk güçlerini tamamen tüketmek hem Hive, Merv ve Herat bölgesini askerî ve iktisadî yönden çökertip, Hazar ötesinden ilerleyen Rus ordularının önünü açmak, hem de onları İngilizlerin nüfuz alanında olan Hindistan'a yaklaştırarak başlarına yeni gailerler açmaktır. Ne hazindir ki basiretsiz İran Kaçar yönetimi bunu göremez ve Herat üzerine yürür. Abbas Mirza, Herat'ı almak için Azerbaycan ordusu ile Horasan'da bulunurken Karapapak süvarilerini de yardıma çağırır. Karapapak süvarileri Herat'a giderken Tahran'da Nigâristan bağının önünde Feth Ali Şah Kaçar'ın huzurunda merasim geçidi ve gösteri yaparlar. Şah, Karapapak süvarilerinin gösterilerini çok beğenir ve taltif eder. Horasan'a giden Karapapaklar Horasan'da iki yıl Abbas Mirza'nın yanında savaşırlar. Abbas Mirza'nın ani ölümünden (1833) sonra o yılın kış aylarında Sulduz'a dönerler (Hurûb'ül Hesen; Pakravan 2007: 91).

Yine Hurûb'ül Hesen'in "Naki Han'ın ölümü (1834/1250) ve Mehdi Bey'in Karapapakların başına geçmesi..." bölümünde Naki Han ve oğlu Hasan Han'ın Feth Ali Şah Kaçar'ın ölümü (1834) üzerine tahtın varisi Tebriz umum valisi Muhammed Mirza'yı Tahran'a götürme ve tahta çıkarma merasiminde bulunmaları;

"İkinci Herat Savaşı" bölümünde 1836 yılında Herat'ta Yapılan İkinci Savaş'a Hasan Han ve süvarilerinin Şah ile birlikte katılmaları ve 14 ay savaşmaları, Afganlıları yenip, Herat kalesini geri almaları;

1848'de Şah Muhammed Kaçar'ın ölümü üzerine tahtın varisi Nasirüddin Mirza'yı Tebriz'den Tahran'a götürmeleri;

1862'de Hasan Han'ın üç yüz Karapapak süvarisi ile Horasan'a gönderilmesi, Türkmenlerin isyanını bastırmaları;

1863'te Şah Nasirüddin Kaçar tarafından Necefgulu Han'ın 300 Karapapak süvarisi ile Gorgan'a çağırılması, Bu savaşta Karapapakların üstün başarı göstermeleri ve Şah tarafından taltif edilmeleri hakkında geniş bilgi verilmektedir.

9. Karapapakların Türkiye'ye Göçleri: Türkiye Karapapakları

Karapapakların Anadolu'ya göçleri kadim devirlerden beri çeşitli sebeplerle devam etmiştir. En önemli Karapapak göçleri, 1807, 1813-1828, 1854-1855, 1878-1881 ve 1914-1924 yıllarında gerçekleşmiştir.

Selçuklular, Safeviler ve Nadir Şah döneminde altın çağını yaşayan Kafkasya, Azerbaycan ve Doğu Anadolu, 18. yüzyılın sonları itibariyle, Osmanlı Devleti'nin kötü yönetimi ve İran Kaçar Türk şahlarının basiretsizlikleri hatta dirayetsizlikleri sebebiyle Rusların eline geçer. Bütün bu coğrafya Timur'un Altın Orda Devletini³³ yıkmasıyla yıldızı parlayan Rus generalleri Bulgakov, Velyaminov, Yermolov, Paskeviç ve Melikofların cirit meydanı olur.

Rus ordularının Kafkaslara inmesiyle birlikte Rusların ve onların güdümündeki Ermenilerin zulmüne dayanamayan Kafkas halkları, bu cümleden Borçalı, Kazak Karapapakları Osmanlı topraklarına kaçmaya-göçmeye başlar.³⁴ Binlerce Karapapak halkı Çıldır, Arpaçay, Kars, Sarıkamış, Horasan, Hasankale, Erzurum, Eleşkirt, Ağrı, Van, Muş il ve ilçelerine göçüp, Osmanlı Devleti'ne sığırlar. Rus ordularının Kaçar Türk Şahlarının elinde bulunan şimdiki Gürcistan ve Azerbaycan'ı işgal edip 1913'te Gülistan Anlaşmasını imzalamasıyla 3 binden fazla Karapapak aile Kazak ve Borçalı'dan göç eder. Bunların yarısı, yukarıda bahsedildiği gibi Revan'a, buranın da Rusların eline geçmesiyle Sulduz'a göçerler. Geriye kalanın ise bir kısmı Türkiye'ye bir kısmı da geri yurtlarına dönerler.

Türk düşmanlığı ile tanınan Çar I. Nikola, Osmanlı yönetiminin 1826'da Yeniçeri Ordusunu kaldırmasını ve yeni ordunun kurulma aşamasında olmasını

³³ Altın Orda Devletinin Timur tarafından 1481 yılında yıkılmasıyla Rusların önündeki Türk engeli kalkar. Ruslar ilk plânda yeni kurulan Kazan Hanlığı (1552) ile Astrahan Hanlığı (1556) gibi küçük Türk devletlerini yıkar ve Kafkaslara yönelir. Artık Kafkas halkları tarihin en vahşi ve kanlı zulmünü yaşayacaktır. Sindirme, yok etme politikası izlenecek, Kafkaslar Hıristiyanlaştırılmaya çalışılacaktır (*Budak 2002: 642*).

³⁴ 1910 yıllarında Kabarday Türklerinin ayaklanmasını bahane eden General Bulgakov, iki yüz kadar köyü imha ettirir. Binlerce insanı öldürtür. Onlarca camiye yerle bir ettirir. Halkın bütün değerli eşya ve mal varlıklarını, hayvanlarını Rusya'ya götürür. Çar I. Nikola'nın zalimliği ile ün yapan generallerinden Kafkasya Genel Valisi Yermolov ise Kafkas Türk halklarına yapmadığını bırakmaz. Sonradan Kafkasya Kolordu Komutanı olacak A. Velyaminov ve Ermeni çete reisleri vasıtasıyla köyleri bastırır, halkın mallarını yağmalatır, nüfuzlu insanlarını öldürtür, ekinlerini imha ettirir. Baskı ve zulme dayanamayan halk bölgeyi terk eder. (*Aygün 2007: 100 vd.*)

fırsat bilerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki hakimiyetine son vermenin, boğazları ve Anadolu'yu Rusya'ya katmanın zamanının geldiğine inanarak harp hazırlığına başlar. Ruslar, İngiliz ve Fransızlarla işbirliği yaparak 20 Ekim 1827'de Osmanlı donanmasını Navarin'de yakarlar. Ardından kara ve deniz gücünden yoksun durumda bulunan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder (Kurat 1987: 323 vd.). Rus orduları 1828 yazında Anadolu'ya girer, Ahılkelek, Ahıska ve Kars'ı alır. Ertesi sene Erzurum, Bayburt ve Muş'u işgal eder (Aygün 2007: 93). Batı'da ve Doğu'da Ruslara karşı savaşan ve maddî ve manevî çok büyük kayıplar veren Osmanlı Devleti, Ruslarla Edirne Antlaşması'nı yapmak mecburiyetinde kalır. 1828-1829 Türk-Rus Savaşı sonrasında Borçalı ve Ahılkelek ve Ahıska'dan pek çok Terekeme/Karapapak tayfası Türkiye'ye göçer.

Diğer bir Karapapak göç dalgası 19. yüzyılın son çeyreğinde görülür. Bu dönem, sadece Kafkasya için değil, Balkanlardan Doğu Türkistan'a, Sibiryaya steplerinden Yemen'e kadar bütün Türk dünyası için felaketli yıllardır. Türk halklarına Hıristiyan dünyası tarafından en şiddetli zulüm ve soykırım bu yıllarda yapılır. 19 Nisan 1877'de Osmanlı Devletine savaş ilan eden Çar, kardeşi Grandük Nikola komutasında 250 bin kişilik bir ordu ile Balkanlardan; diğer kardeşi Grandük Mişel komutasında 160 bin kişilik bir ordu ile de kuzey doğudan Osmanlı Devletine saldırır. Hem Balkanlarda hem de kuzey doğu Anadolu ve batı Kafkasya'da Türk halklarına benzeri görülmemiş katliam yapılır (Karal 1983: 44). Yüz binlerce insan yurdunu yuvasını terk edip Anadolu'ya göçer. Kafkaslardan gelen göçmenlerin bir kısmı Kars, Ardahan, Ağrı, Erzurum, Muş, Sivas gibi şehirlere önceden gelen akrabalarının yanına yerleşirler. Büyük ekseriyeti ise Kayseri, Adana, Mersin gibi şehirlere yerleştirilir.³⁵

93 Harbinden önce Kars ve çevresinde 105 köyde 29.000 Karapapak yaşamaktadır. Savaştan 7 yıl sonra Ruslar tarafından yapılan sayımda nüfusun 21.652'ye düştüğü görülmektedir (Türkoğlu 2001: 470).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başarısızlıkla sonuçlanınca, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Kağızman, Ardahan, Oltu ve Batum Ruslara harp tazminatı olarak bırakılır. Ardından 8 Şubat 1879 günü İstanbul'da imzalanan Muâhede-yi Kat'iyeye'nin 7. maddesi gereğince de bu şehirlerde yaşayan Türklerin üç yıl içerisinde Osmanlı topraklarına göçmelerine

³⁵ 1860'ta Şeyh Şamil'in mücadelesinin durdurulması ve diğer Kafkas halklarının direnişinin kırılmasından sonra Kafkasya'dan büyük göçler başlamıştır. 1780-1800 döneminde 15.000, 1828'de de 12.000 civarında Kafkasyalı vatanlarını terk etmiştir. 1860-1876 tarihleri arasında Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 700.000'e ulaşmıştır (Erkan 1996). Diğer bir husus, Osmanlı ülkesine Kafkaslardan gelen ve ekseriyeti Türk olan Adige, Abhaz-Ubıh, Andi, Avar, Balkar, Çeçen-İnguş, Çerkez, Lak, Lezgi, Kabardey, Karaçay, Karapapak, Kumuk, Nogay, Oset halkları "Kafkas muhaciri" veya "Çerkez Muhacirler" olarak adlandırılmıştır (Bayraktar 2008: 412).

izin verilir. Bu üç yıl içerisinde resmî kayıtlara göre 11.000'i Kars merkez ilçeden olmak üzere 82 bin Türk Kars'tan ayrılıp Erzurum ve Anadolu içlerine göçer (V. M. 1895: 602; Kırzioğlu 1953: 552 vd.).³⁶ Göçenler içerisinde Karapapaklar önemli bir yekûn teşkil etmektedir. Karapapakların bir bölümü Horasan, Hasankale, Erzurum ve Aşkale'nin merkez köylerine, Mihrali Bey ve tayfaları ise Sivas'a yerleşirler (Bala 1977: 330). Karapapaklardan büyük bir kısmı da Bayazıt sancağına gider ve orada Antap (şimdiki adı Tutak) kentini şenlendirirler (Valehoğlu 2005: 192). Zoraki göç ettirilen Türklere boşalan köylere Osmanlı Devleti arazisinden davet edilen Ermeni, Rum, Yezidî, Süryanî (Asûrî) gibi Anadolu halkları ile Rusya'dan getirilen Ukraynalı, Malakan, Duhobor gibi milliyetleri sahil olmayan çiftçiler ile Alman ve Estonyalı halklar yerleştirilir (Kırzioğlu 1997: 363).

Bütün bu göçlere rağmen Karapapak Türklerinin nüfusu bu bölgede yine de büyük yekûn teşkil etmiştir. Rusların 1895 yılında Peterburg'da yayımladıkları ünlü Ensiklopediçeskiy Slovar'ın Kars Oblastı (Карсская область) maddesinde verilen bilgilerden bir kısmı şöyledir: Kars Eyaleti'nin, Ardahan, Oltu, Kağızman dahil nüfusu 1 Ocak 1892 tarihi itibarıyla 200.868 kişidir. Nüfus yoğunluğu 1 verst karede³⁷ 12 kişidir. Ruslar %7, Yunanlar %13,5, Kürtler %15, Ermeniler %21,5, Türkler %24, Karapapaklar %14, Türkmenler %5. Dinî yapılanma ise şöyledir: Ortodoks %14, tarikat mensubu %5, Ermeni-Gregoryen %21, diğer Hıristiyanlar %0,75, Müslümanlar %53 (Sunnî %46, Şîî %7), Ali-Allah tarikat mensubu %5, Yezidî %1,25. Ruslar genellikle (Molokan, Duhobor, Prıgunı) tarikat mensubudurlar. Yunanlar, Ortodoks'tur. Türkler, Sünnîdirler. Karapapaklar, Sünnî ve kısmen Şîîdir. Türkmenler, Ali-Allah tarikat mensuplarıdır. Kürtler, Sünnî ve kısmen Yezidîdirler. Türklerin arasında çok sık Müslüman Gürcülere rastlanır. Onlar genellikle Posof Çayı havzasında ve Oltu ilçesinin kuzeyinde yerleşmişlerdir (V. M. 1895: 601).

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi sırasında da Borçalı, Kazak, Şemşeddin Karapapakları çok yıpratılmıştır. Rus, Gürcü ve Ermeni işgal güçleri tarafından bölge defalarca işgal edilmiş, halk defalarca yurdundan yuvasından edilmiştir. Pek çok insan öldürülmüştür.³⁸

* 93 Harbi ve sonrasında da Kafkaslardan Anadolu'ya çok büyük göçler olmuştur. Konunun dışına çıkmamak için diğer Türk ve akraba halkların göçlerinden bahsetmiyoruz. Berber'in (2011: 40) Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki kayıtlara dayanarak verdiği rakamlara göre 93 Harbi sonrasında yani 1877-1892 yılları arasında Kafkasya'dan Türkiye'ye çeşitli Türk boylarından ve akraba topluluklardan 800.000 muhacir gelmiştir.

* 1 vers kare: 1.0668 kilometre kare.

* Bu savaşlarda şehid edilenlerden biri de müellifin dedesi Bayramoğlu Mehmet Şihli'dir. Şihli'nin kabri çatışmaların yaşandığı II. Şihli - Kazak yolunun tam ortasında (15. km'de), yolun sağındaki tepenin üzerindedir (Kafkasyalı 1991: 99).

Karapapak Türklerinin en büyük göç hareketine maruz kaldıkları dönemlerden biri de 1914-1924 dönemi olmuştur. Rus sayımına göre 1892'de Kars'ta 28.121 olan Karapapak nüfusu, yine Rus istatistiklerine göre bütün olumsuzluklara rağmen 1910 yılında 99 köyde 39.000 olmuştur. Ne var ki Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölgede Rus ve Ermeniler tarafından yapılan katliamda başta Ardahan Karapapakları olmak üzere Çıldır, Arpaçay ve Kars Karapapakları çok kayıp vermişlerdir. Ruslar, Sarıkamış hareketinde ve daha sonra Kars, Ardahan savaşlarında Osmanlı Ordusu'na yardım ettikleri gerekçesi ile 1915 yılının ilk üç ayında büyük katliam yapmışlardır. 30 Ekim 1920'de Kars, 23 Şubat 1921'de de Ardahan ve Çıldır kurtulduktan sonra yapılan Moskova ve Kars antlaşmaları ile bugünkü sınırlar çizilmiştir. Bu yıllarda yani 1920-1921 yıllarında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan birçok Türk tayfası Türkiye'ye gelmiştir. 1921-1924 yıllarında ise mübadele yolu ile aynı ülkelerden 45.000 Türk, Kars'a gelmiştir. Bunlardan 10 bin kadarı, 1922-1923 yıllarında Kars Sovyet Konsolosluğunun gayreti ile geri dönmüştür. Kars'ta kalan 35 bin göçmenin 25 bin kadarı Akbaba, Borçalı ve Karayazı'dan gelen Karapapaklardır (Kırzioğlu 1972: 21).

10. Osmanlı Ordu ve Güvenlik Güçlerinde Karapapaklar

Karapapaklar, çok iyi savaşçı oldukları ve kahramanlığı hayat tarzı hâline getirdikleri için Türk paşalarının yanında zaman zaman birlikte savaşmışlardır. Alman, Rus, Gürcü, Arap ve Fars komutanların da övgü ve takdirini kazanmışlardır. Onların bu üstün yeteneklerinden hakim güçler Tarih boyunca çok faydalanmışlardır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi onları kendisi ile birlikte savaşa götüren hakanlardan biri Alp Arslan'dır. Sultan Alp Arslan 1048 yılında Pasin (Kaputru/Hasankale) Savaşı'nda Ortodoks-Hıristiyan Bizans ve müttefiki Apkaz-Kartel ordularına karşı Müslüman Kazak-Şemşeddin Karapapaklarını da beraberinde götürmüştür (Kırzioğlu 1972: 6 vd.).

İran ile Rusya arasında yapılan Türkmençay ve Osmanlı ile Rusya arasında yapılan Edirne antlaşmalarının üzerinden çeyrek asır geçmeden Rusya, Balkanlar ile boğazları tamamen kontrol altına almak ve Akdeniz'e ulaşmak için hazırlık yapar. Osmanlı Devletindeki Ortodoks tebaanın haklarını bahane ederek 22 Haziran 1853'te Osmanlı Devleti'ne bağlı Eflak ve Buğdan'a girer. Osmanlı Devleti 29 Eylül 1853 günü savaş ilan eder. Abdi Paşa komutasında Türk ordusu Gümrü üzerine yürür. 11 Kasım 1853'te iki koldan saldıran Rus ordusunun, Ahılkelek - Çıldır üzerinden gelen birliklerini ilk önce Kenarbel yakınlarında, Süleyman Bey'in liderliğinde, Karapapak gönüllüleri karşılar. Ardahan'dan gelen Hacı Hüseyin Paşa'nın gönüllüleri ile birlikte büyük kahramanlıklar gösterirler.

Ruslar, Kafkas Müslümanlarını yanlarına çekmek için aflar çıkarır, paralar dağıtır. Borçalı ağalarından Daşdemir Ağa Mehemedoğlu, Osman Kasım Ağa oğlu, Lembelili Ali Süleyman oğlu, Babacan Tanrıverdi Rusların safında yer alır. Bunlara karşılık Borçalı Haşimoğlu, Kazaklı Deli Ağa ve Sulduzlu Gulu Han Borçalı gibi büyük kahraman Karapapaklar, Osmanlı Ordusu saflarında yer alırlar.³⁹ Rus Generali M. Bogdanoviç'in "Ansızın yaptığı hücumları, yırtıcılığı ve araziye tanınması ile bizim serhat eyaletleri için oldukça tehlikeli idi." (Valehoğlu 2005: 120) diye tanımladığı Borçalı'dan gelip Ruslara karşı savaşan Haşimoğlu, özel birlikleri ile Ruslara çok büyük kayıplar veririr. Kars savunmasında şehit olur. Generallerin raporlarına ve hatıralarına bakıldığında aylarca kuşatmada tutuktan sonra 50 bin kişilik ordu ile saldırıya geçen ve 2278 ölü 3823 yaralı vererek büyük bir yenilgiye uğrayan Ruslar, Haşimoğlu'nun ölümünü duyduklarında Kars kalesini almış kadar sevinirler (Valehoğlu 2005: 120 vd.).

Ne tesadüf ki (!) pek çok zaman Rus ordusu da Osmanlı ordusu da öncü güçlerini Karapapak Türklerinden teşkil etmişlerdir. Bunun en acı örneği 23 Haziran 1855 günü Ardahan Ahalkelek arasında Çıldır Karapapaklarından oluşan Aslan Paşa'nın 500 kişilik gönüllü süvari alayı ile Rus ordusunun öncü gücü olan Kazak Karapapaklarından oluşan ve başlarında Mansur Ağa Vekilov, Gaçağanlı Süleyman Ağa, Borçalılı Memmedşah Bey Ağa Sultanov, Kazaklı Ali Kerimov, İbrahim Halil Ağa İlyasoğlu gibi ünlü Karapapak bey ve ağalarının bulunduğu 3. Müslüman Süvari alayının savaşmasıdır. General Muravyon bu Karapapak savaşçılar için şunları yazar: "Zorla ve tereddütle toplanmış 3. alayın Müslüman süvarileri bu vuruşmada içlerinde akrabalık ve her çeşit bağları olan soydaşları Karapapakların da olduğu dindaşlarının kanını döküp, kendilerinden beklenilmesi mümkün olmayan hizmeti yapıyorlardı." (Valehoğlu 2005: 132).

16 Kasım 1855 günü Kars'ın teslim olmasından sonra Kars ve Erzurum'un paşalığına tayin edilen ve Oltu ile Göl'e'nin kontrol görevi kendisine verilen

* Daha önceki savaşlarda olduğu gibi bu savaşta da hem Ruslar hem de Osmanlı Devleti, Müslüman Kafkas halklarından, çok istifade ederler. Ruslar birtakım ağa veya beylerin liderliğinde 50, 100 veya 200 kişilik gönüllü çete savaşçılarının yanında her biri 500 atlı süvariden oluşan Karabağ, Şamahı-Şirvan, Borçalı-Kazak-Şemşeddin, Gence, Ahıska-Ahılkelek ve Revan Müslüman süvari alaylarını ön saflarda cepheye sürer (Valehoğlu 2005: 128). Şunu da kaydedelim ki Ruslar, tarih boyunca cepheye sürmediği Türk tayfası bırakmamıştır. Ruslar bütün başarılarını aldatıp veya zoraki cepheye sürdüğü Türklere borçludur. 1905 yılında, kurdukları "Müslüman Ruhani Meclis"lerin yönlendirmesi ve tayin ettikleri yüzlerce askerî din adamının (!) gayreti ile 30 bin Müslüman Türkü 1905 Rus-Japon Savaşı'nda cepheye süreceklerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Türk Devleti'ne karşı binlerce Orta Asya ve Kafkasyalı Müslüman Türkü, Rus Ordu saflarında cepheye süreceklerdir (Azamatov 2002: 441 vd.). İkinci Dünya Savaşı'nda Berlin'e giren 416. Tümen'in subay ve askerleri tamamen Borçalı, Kazak, Gence, Şeki, Şamahı Türklerdir. Hatta Gulam Rıza Hüsrevî ve Firud Hüsrevî Çeyane gibi Sulduz Karapapak hanları (!), binlerce Türkün katili İsmail Smitko ve Molla Mustafa Barzani'nin yanında yer almış, Karapapak Türklerine karşı hıyanet içinde olmuş, Gulam Rıza Hüsrevî'nin eşi Telli Hanım (!), Pişeverî Bağımsızlık Hareketi'ne karşı General Ahmet Zengene vasıtasıyla Şah Muhammed Rıza'nın casusluğunu yapmıştır (Hüsrevî 1389: 167; Mahmudzâde 1386: 309).

Polkovnik Melikov savaş boyunca cesaret ve yiğitliklerine hayran olduğu Karapapaklardan 300 kişiyi yanına almak şartıyla bu görevi üstlenir (Valehoğlu 2008: 9).⁴⁰ Talihe bak ki Rus generalini koruyup kollayan da Karapapaklar, Osmanlı Paşası Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı da koruyup esir düşmekten kurtaran Karapapaklar olmuştur (Gazi Ahmed Muhtar Paşa 1996: 215).

1855 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars'ın savunmasında büyük kahramanlıklar gösteren bir milis reisi de Çıldır'ın ileri gelenlerinden Aslan Paşa'dır. Aslan Paşa Çıldır ve etraftaki köy ve nahiyelerden topladığı Karapapak gönüllüleri ile Kars savunmasına gelmiş ve büyük kahramanlıklar göstermiştir.

Karapapaklar 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kumandası altında çok büyük kahramanlıklar göstermişlerdir. Liderleri Mihrali Bey'in kahramanlıkları ve şecaati türkülere, destanlara konu olmuştur (Bala 1977: 330). Bazı Rus kaynaklarına göre 93 Harbi'nde Osmanlı Ordusunun gayri nizamî kıtalarında 12.000 Karapapak askeri görev almıştır (Valehoğlu 2005: 129, 162). Ordu muhabere kâtibi Erzurumlu Mehmed Ârif Bey, "Başımıza Gelenler" adlı eserinde Orduda görev alan Borçalı Karapapaklarını şöyle tanıtır: "Karapapaklara gelince, bunlar Acemlerle Dağıstanlılar arasında hususî bir milliyet gösterirse de, lisanları Azerbaycan Türkçesidir. Kıyafetleri Acem gibidir. Lâkin kalpakları başka türdür. Bazısının mezhebi Sünnî bazısının Şî'dir. Bunlar da adı geçen kazalarda iki bin, iki bin beş yüz hâne halkı kadar olabilirler. Gayet yiğit ve cesur bir kavimdir. Pekiye süvaridirler. Hele at üzerinde silah kullanmakta bunlar kadar usta olanı pek az görülüyor. Nitekim bunlardan Mehrali adında birinin orduyu Hümayuna nasıl hizmetler ettiği ve savaşlarda ne gibi yararlıklar gösterdiği ilerde sırası geldiğinde görülecektir." (Mehmed Ârif: 171).

Mehmed Ârif Bey kitabında, Mehrali Bey ve onun komutasında savaşa katılan Karapapak Türklerinin kahramanlıklarından defalarca bahseder. Erzurum'a yönelen Rus kuvvetlerine karşı gönderilen süvarilerden bahsedilirken: "Yukarıda kahramanlığından bahsettiğimiz Mehrali Ağa ile onun hususi süvarilerinden bazıları da bunlarla gönderilmiş idi. Çünkü Kambersiz düğün olmaz. Nerede bir tüfek patlasa veya patlamak ihtimali olsa, Mehrali Ağa oraya

---

⁴⁰ Rus generalleri harp raporlarında ve hatıralarında Karapapakları takdir etmekten kendilerini alamamışlardır. V. Potto şöyle yazar: "Karapapaklardan teşkil edilmiş milisler özellikle dikkate layık idi. Bu milisler bizim Aleksandrapol birliğinde görmeğe alıştığımız milislerden kesin farklılık arz etmektedir. Karapapaklar temiz, güzel giyinmiş, çok iyi silahlanmışlardı. Öncü, kovalama kuvvetleri için semiz ve çevik atlara binmişlerdi. Bizim askerlerin Karapapaklara ulaşmasına daha çok var. Ayrıca onlar dövüşleri nerede öğrenmiş olabilirler? Karapapaklar Türkiye'nin serhat bölgesinde yaşayan sakin durmayan, hareketli, hürriyeti, serbestliği seven halktır ve baştan ayağa hepsi binicidirler." (Valehoğlu 2005: 128).

gönderilir ve onun varlığından büyük büyük hizmetler beklenirdi. Hatta bazı kereler, Mehrali Ağa yaverlik hizmetinde kullanılırdı.” (Mehmed Ârif: 881 vd.).

Gürcistan’daki Karapapaklar olsun İran’daki ve Türkiye’deki Karapapaklar olsun hemen her savaşta cepheye sürülmüşlerdir. Sair zamanlarda ise çeşitli kolluk kuvvetlerinde görevlendirilmişlerdir. Eski takvimle 1293 yılında olduğu için 93 Harbi denilen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nda, Borçalı-Kazak-Şemşeddin bölgesinden toplanıp Mihrali Bey’in liderliğinde gelip Osmanlı Ordusu saflarında Ruslara karşı savaşan Karapapaklar, savaş boyunca büyük kahramanlıklar gösterirler. Alacadağ bozgununda Türk ordusu Kars’a çekilirken Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın yanında kalan Karapapak Hasan ve Hüseyin kardeşler, Muhtar Paşa’ya yaklaşmakta olan Rus Kazak süvarisinin üzerine saldırıp komutanını öldürüp, diğerlerini geri püskürterek Muhtar Paşa’nın ve Ordugâh dokümanlarının düşman eline geçmesini önlemişlerdir (Mehmed Ârif: 640). Gazi Ahmed Muhtar Paşa da “Sergüzeşt-i Hayatım’ın Cild-i Sanisi” adlı eserinde bu konuyu anlatırken Karapapak Hasan ve Hüseyin kardeşlerden sitayiş ve takdirle bahsetmektedir (Gazi Ahmed Muhtar Paşa 1996: 215).

Rus generalleri de yazdıkları savaş raporlarında ve verdikleri beyanatlarda Mehrali Bey ve süvarilerinin koçaklığını dile getirmişlerdir. General S. O. Kişmişov bir demecinde şöyle demiştir: “Türklerin safında çok meşhur bir Karapapak var. Ruslar onu taraflarına çekmeyi çok istemektedir. Onun adı Mehrali’dir. Borçalı’da anadan olmuştur... Yalnız bu Mihrali’ye karşı bütün (Rus) Kazak alaylarını göndermek gerekiyor...” (Hacılar 2001: 3 vd.).

Kars cephesinde Karapapak gönüllülerinin kahramanlık ve fedakârlıklarını, Batum yöresindeki gönüllülerin faaliyetleri (!) ile karşılaştırılınca daha iyi anlaşılacaktır.⁴¹

1877 Nisan ayında Rus ordularının sel gibi Anadolu’ya akmaya başladığı günlerde, sazı elinde halkın önüne geçerek okuduğu koçaklama ve destanlarla onları yüreklendiren, vatan savunmasına çağırın, hainleri, korkakları yeren,

* Rusların 20.000 kişilik kuvvetine karşı Batum yöresinde bulunan ve doğrudan Harbiye Nezareti’ne bağlı olan, Abhaz, Laz, Çerkez, Gürcü, Acar gibi muhtelif Türk ve Müslüman halklardan oluşan 40.000 kişilik Osmanlı ordusunun Derviş Paşa tarafından atıl bekletilmesi, Rusların, Kars cephesinden daha büyük güçlerle saldırmasına imkân vermiştir. “Harbiye Nezareti, Batum yöresindeki toplam Rus kuvvetlerinin 20.000 civarında olduğunu, buna karşılık Türk ordu birliklerinin 40.000 kişiyi geçtiğini belirterek, Derviş Paşa’ya, ‘Neden saldırıya geçmiyorsun?’ diye sorunca, Komutan, eldeki kuvvetlerin yarıdan fazlasının gönüllülerden olduğunu belirtmiştir (*Erkan 1996*). Halbuki Rus generallerinin, Muhtar Paşa’nın veya Ârif Bey’in hatıraları okunduğunda Kars cephesinde en önemli savaşlar gönüllü birliklerle yapılmıştır.

kahramanları öven Karapapak kahramanlarından Âşık Şenlik'i de burada anmak gerekmektedir.⁴²

Savaşın sonra bu defa Karapapaklara 1890'da Padişah II. Abdülhamit tarafından bölge halkını Ermeni baskınlarından korumak için kurulan "Hamidiye Alayları"nda görev verilir. Eleşkirt'te kurulan, 400 süvari 150 piyadeden oluşan 550 kişilik "6. Hamidiye Alayı"; Tutak-Karakilise'de kurulan, 300 süvari 200 piyadeden oluşan 500 kişilik "7. Hamidiye Alayı" ile Sivas bölgesinde kurulan ve 275 süvari, 500 piyadeden oluşan 775 kişilik "40. Hamidiye Alayı" ekseriyetle 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda Kafkas cephesinden dönen Karapapak Türklerinden teşekkül eder (Avyarov 1995: Ek 5, 6, 37). Ne hazindir ki 1905 yılında Yemen Savaşı patlak verince Mehrali Bey ve alayı Yemen Cephesi'ne gönderilecek ve geri dönemeyeceklerdir.

Karapapakların hemen her savaşta cepheye sürülmeleri, sulh zamanında da çeşitli kolluk kuvvetlerinde görevlendirilmeleri sebebiyle nüfusları normal seyrinde artmamıştır. Ayrıca Kars, Ardahan ve kısa süreliğine de olsa Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesi sebebiyle Karapapakların bir kısmı Anadolu'nun iç şehirlerine göçmek mecburiyetinde kalmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Karapapaklar, Kıpçak boyunun bir alt uruğudur. Kıpçaklar, Kafkasya'nın Daryal ve Derbend geçitlerinden aşarak Kafkaslara inmişlerdir. Yerleştikleri yerlere "Borçalı", "Kazak" adlarını verdikleri gibi kara kuzu derisinden papak/kalpak giydikleri için de "Karapapak" adı ile anılır olmuşlardır. Karapapakların hayvancılıkla uğraşan ve genellikle yaylak ve kışlaklarda göçebe olarak yaşayan kesimine Terekeme adı verilmiştir. Ayrıca Karapapak, Terekeme, Kazaklı, Borçalı, Sulduzlu adları birbirlerinin sinonimi olarak da kullanılmaktadır.

Karapapaklar çeşitli dönemlerde Azerbaycan, Gürcistan ve İran Türk devlet veya hanedanları yanında büyük güç odakları olmakla birlikte kendilerine has hanlık, sultanlık şeklinde devletleri de olmuştur. Borçalı'da kurulan "Borçalı Sultanlığı" ile Kazak-Şemşeddin bölgesinde kurulan "Kazak-Şemşeddin Hanlığı" Karapapaklar tarafından kurulan yönetimlerdir.

Kafkaslardan ve Kafkas ötesinden Anadolu'ya ve İran coğrafyasına tarih boyunca bilhassa son iki yüz yıl içerisinde çeşitli sebeplerle Türk veya akraba tayfalar gelmiştir. Anadolu'ya gelen Türk tayfalarından biri Karapapaklardır.

⁴² Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Farklı Bir Âşık Tipi Olarak Çıldırli Âşık Şenlik, Türk Yurdu Dergisi, Şubat 1999, Ankara.

Onların Anadolu'ya ve İran coğrafyasına kitlesel göçleri 18. yüzyılın sonlarında başlamış, Türk-Rus savaşlarıyla eş zamanlı olarak devam etmiştir. Karapapak tayfalarının kitlesel göçleri 1807, 1854-1855, 1878-1881, 1914-1924 yıllarında gerçekleşmiştir. Bunların öncesinde ve sonrasında perakende göçler ve geçişler de olmuştur.

Komünist Moskova yönetiminin yönlendirmesi ve bölgesel yönetimlerin uygulaması ile Kafkasyadaki Karapapaklar ve yurtları, 1929'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında paylaşılmıştır. Kazak ili Azerbaycan'da kalırken, Dilican bölgesi Ermenistan'a, Borçalı'nın büyük bir kısmı ise Gürcistan'a verilmiştir.

Karapapakların ekseriyetinin yerleşik bulunduğu Kafkasya, 19. yüzyılda iki defa İran-Rusya, dört defa da Osmanlı-Rusya arasında yapılan savaşa sahne olmuştur. Bu bölge 1807-1920 yılları arasında yani 113 yıl içinde 8 defa Ruslar, 4 defa da Ermeniler tarafından işgal edilip, yağmalanıp, yakılmıştır. Karapapaklar cephelere sürülmeye, göçmeye, yurtlarını terk etmeye mecbur edilmiştir. Bu durum onların nüfuslarının artmasını devamlı engellemiştir.

Alan araştırması yoluyla yaptığımız tespitlere göre günümüzde Karapapaklar toplu olarak beş ülkede yerleşiktirler. Bu topluluktan biri Gürcistan'ın kadim Türk yurdu olan Borçalı bölgesinde, ikinci topluluk Azerbaycan'ın batısında bulunan ve Karapapakların eski yurtlarından olan Ahıstafa, Kazak-Şemşeddin bölgesinde; üçüncü topluluk İran coğrafyasının Sulduz bölgesinde sakindir. Dördüncü topluluk, Kazakistan'da bulunmaktadır. Kazakistan'da bulunan Karapapak/Terekemeler, Ahıska Türklerinin kadim yurdu Ahıska'nın Ahılkelek ve köylerinde meskûn iken Moskova yönetimi tarafından 1944 yılında Ahıska Türkleri ile birlikte sürgün edilmişlerdir. Ahıska Türkleri, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a yerleştirilirken, Karapapak/Terekemelerin tamamına yakını Kazakistan'ın Kentav, Türkistan, Çimkent, Sayram, Ordabas, Badam, Sarağaç, Türkübas, Lenger, Almatı ve Dalgar köy ve şehirlerine yerleştirilir. Beşinci topluluk ise Türkiye'de, çoğu Kars, Ardahan olmak üzere, İğdır, Ağrı, Muş-Bulanık, Sivas, Tokat, Amasya, Adana şehir ve köylerinde yerleşiktirler. Bu beş topluluk yanında Gürcistan'ın başkenti Tiflis; Azerbaycan'ın başkenti Bakü; İran'ın Urmiye, Tebriz; Özbekistan'ın Fergana; Türkiye'nin İstanbul, Ankara, Bursa gibi büyük şehirlerinde "Karapapaklar", "Terekemeler" "Kazaklılar", "Sulduzlular" adları altında kümeler hâlinde bulunmaktadır.

Tespit ettiğimiz diğer bir husus, Rus yönetimleri, Kafkasya'da Türklerin çoğunlukta olmasından daima rahatsızlık duymuştur. Bunun için bu bölgeyi halklar cümbüşü hâline getirmek ve Hıristiyan unsurları çoğunluk yapmak için her türlü uygulamayı mubah saymıştır. Bir yandan bölgenin nüfuzlu, itibarlı,

varlıklı Müslüman/Türklerini Sibiryalara sürerek, bir yandan insanlık dışı uygulamalarla on binlerce Türk insanını katlederek, bir yandan da Türk Müslümanları paralı/zorunlu asker yapıp her savaşta cephelere sürerek nüfus ve güçlerini düşürmeye çalışmış, diğer yandan Türkiye'den, İran'dan başta Ermeniler olmak üzere çeşitli Hıristiyan tayfaları götürüp Kafkasya'nın stratejik yerlerine yerleştirip, özel imtiyazlar tanıyıp korumaya almış, nüfuslarının azalmaması için savaşlarda cepheye sürmemişlerdir.

Karapapaklar her savaşta cepheye sürülmüştür. 93 Harbinde olduğu gibi pek çok savaşta, doğu Anadolu'da bulunan çeşitli kavim ve aşiretlerin şeyhlerine ve keşişlerine müracaat edildiği hâlde savaşa asker vermezlerken Karapapaklar 12 bin kişi ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın ordusunda, hem de öncü kuvvet olarak yer almışlardır.

Türk Dünyasının huzur ve mutluluğu elbette ki birlikten geçmektedir. Aynı soydan, aynı boydan olmak birliktelik için yeterli değildir. Türk boyları, tayfaları, toplulukları ve Türk Devletleri kendilerini ve birbirlerini çok iyi bilip tanımalıdır. Aksi hâlde bilgisiz ve bilinçsiz kalan Türk tayfa veya toplulukları saflarını yanlış seçip veya seçtirilip hem "ok" hem "hedef" olabilmektedir. Her Türk, boyunu, tayfasını, uruğunu ve soyunu bilmelidir. Başka bir ifade ile her bir Türk tayfası soyadının Türk olduğunu ve Türk dünyasının, hatta İslâm âleminin huzur ve mutluluğunun Türk birliği ile mümkün olacağını anlamalıdır. Her Karapapak, Terekeme, Borçalı, Kazaklı, Sulduzlu soyadının Türk olduğunu asla unutmamalıdır.

KAYNAKÇA

- "Hazâ-el Kitabu El-Müsemma Behurûb'ül Hesen" (Hasan Han'ın Muharebeleri Adlanan Kitap) El Yazması, Hicrî Rebiülevvel 1285/Ağustos 1868.
- ACE (Azerbaycan Sovét Ensiklopédiyası) 1978, C. II, Bakı.
- ACE (Azerbaycan Sovét Ensiklopédiyası) 1979, C. III, Bakı.
- ACE (Azerbaycan Sovét Ensiklopédiyası) 1986, IX, Bakı.
- AKYÜZ, Jülide (2008), Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri, Bilig Dergisi, S. 46, Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1977), "Kıpçak", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 6, İstanbul.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1997), "Kara-Kalpıklar", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 6, İstanbul.
- ASLAN, Cahit (2006), Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkes Sürgünü, Uluslar arası Suçlar ve Tarih, Asam Yay., S. 1, Ankara.
- AVYAROV (1995), Osmanlı Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801-1900), Çev. Muhammed Varlı, Sipan Yay., Ankara.
- AYGÜN, Necmettin (2007), Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Sınır İhlalleri-1826, Cumhuriyet Tarihi Araştırma Dergisi, S. 6, Ankara.
- AYKUN, İbrahim (2002) Paskeviç ve Şark Seraskerliği ile ilişkileri, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- AZAMATOV, Danil D. (2002), Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi ve Çarlık Ordusunda Türkler, çev. Barış Öngel, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 18, Ankara.
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, Elm Neşriyyeti, Bakı 1987.

- BADDELEY, John F. (1989), Rusların Kafkasyay'ı İstilası, ve Şeyh Şamil, çev. Sedat Özden, Kayıhan Yay., İstanbul.
- BALA, Mirza (1977), "Karapapak", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 6, İstanbul.
- BARTHOLD, W. (1997), Ahıska, İslâm Ansiklopedisi 6, MEB Yay., İstanbul.
- BAYKARA, Hüseyin (1964), "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda, İstiklâl Savaşında Türkiye Ordusunda Azerbaycan Askerî Kıt'aları", Türk Kültürü Dergisi, S. 22, Ankara.
- BAYRAKTAR, Hilmi (2008), Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göçler, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 22, Ankara.
- BERBER, Ferhat (2011), 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S. 31, Ordu.
- BEYDİLLİ, Kemal (1988), 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIII/17, Ankara.
- BİTİS, Alexander (2002), 1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması, çev.: Nasuh Uslu, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- BİCE, Hayati (1991), Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- BİLGİLİ, Ali Sinan (2002), Azerbaycan Türkmenleri Tarihi, Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara.
- BOSTAN, İdris (1988), Ahıska, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul.
- BUDAK, Mustafa (2002), Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti, Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları, C. 9, Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1976), "Kafkasya Türkleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi (1950), İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Türkiye Yayınevi, C. III, İstanbul.
- DEMİRAY, Ahmet (1954), Resimli Amasya, Tarih, Coğrafya, Salname - Kılavuz ve Kazalar, Kuzey Matbaacılık Yay., Ankara.
- Dimaşki, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdurrahman (1994), Kitâbu nuhbeti'd-dehr fi acâibi'l-berri ve'l-bahr (Saint-Petersbourg 1865-66 nüshası)Yay.: M. Ferin-A. F. Mehren, Ed.: Fuat Sezgin, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften Yay., Frankfurt.
- ERİM, Nihat (1952), Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzey Doğu Sınırları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 9, S. 1-2, s. 1-26.
- ERKAN, Süleyman (1996), Kırım ve Kafkasya Göçleri, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları 1, Trabzon.
- Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi (2006), Hazırlayanlar: Z. Kurşun, - S. A. Kahraman - Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1996), Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- ĞEHREMANPUR, Yusuf (1385/2006), Ferheng-e Âme-ye Êl Ğarapapa€, Yaz Neşriyatı, Urmiye.
- GÜNDÜZ, Tufan (2001), Kars, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul.
- HACILAR, Valeh (2001), Borçalı Méhralı Bey Tarihi Heğigetlerde, Tibilisi.
- HALHALİ, Ali (1382/2004), "Azerbaycan'ın Sulduz Vilâyetinde (Nağadey Şehristanında) Meskûnlaşan Borçalılar (Karapapaklar)", Nevidi Azerbaycan gazetesi, 11 Behmen 1382 (31 Ocak 2004) Urmiye.
- HAYİT, Baymirza (1995), Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- HUART, C.L. (1969), "Abbas Mirza", İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., C. 1, İstanbul.
- HÜSREVİ, Firud Çeyane (1389), Tari-i Êl-é Ğarapapağ (Borçalı-yé Pişin), Ediban neşriyatı, Urmiye. (Hüsrevî 1389: 167)
- İSKENDEROV, Anar (2008), Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan, Ğarapapağlar Jurnalı, S. 15, Tiflis.
- İVANOV, Pavel Petroviç (1938), Karakalpakların Tarihine Dair Materiyaller, Tercüme H. Ortekin, Ülkü Mecmuası, C. XI, S. 65, 66, 67, Ankara.
- KAFKASYALI, Ali (1991), Kafkaslar'dan Gelen Ezan Sesleri, Eser Ofset, Erzurum.
- KAFKASYALI, Ali (1999), Farklı Bir Âşık Tipi Olarak Çıldırılı Âşık Şenlik, "Türk Yurdu" Dergisi, Şubat, Ankara.
- KAFKASYALI, Ali (2010), İran Türkleri, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
- KAFKASYALI, Ali (2012), Kazakistan Karapapakları: Dünün Ahıska-Ahılkelek, Bugünün Kazakistan Terekeme/Karapapakları, Türkologiya Dergisi, S. 3 (59), s. 82-91, Türkistan-Kazakistan.
- KARAL, Enver Ziya (1983), Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay., C. VIII, Ankara.
- KARPAT, Kemal H. (2003), Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- KARSAKLI, M. (1964), "Türk Rus Savaşlarında Karşılar", Türk Kültürü Dergisi, S. 22, Ankara.

- KASANOV, Ziyaeddin - HASANOV, Sedir - KURBANOV, Hetem (2007), Ahıska Türkleri, O Cümleden Terekemeler Tarihi ve Örf-Âdetleri, "Kitap" Baspası, Şimkent.
- KATİB ÇELEBİ (Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi), Kitab-ı Cihannüma li-Katib Çelebi, Dârü't-Tıbaatî'l-Amire, 1145, İstanbul.
- KAVİYANPUR, Ahmed (1378/1999), Tarihi Urumiye, İntişârât-e Azerkûh, Tehran.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1997), Kars, İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 6, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1953), Kars Tarihi, Işıl Matbaası, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1955), 1855 Kars Zaferi, Karsı Tanıtma Derneği Yayınları, Işıl Matbaası, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1972), Dede Korkut Oğuznâmeleri Işığında Karapapaklar, Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış, Tarih-Etnoloji ve Dil Araştırmaları, Erzurum Türk Ocağı Yayınları (Atatürk Üniversitesi Basımevi), Erzurum.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1993), Osmanlılar'ın Kafkas - Elleri'ni Fethi, 1451-1590, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- KURAT, Akdes Kurat (1964), "Peçenekler", İslâm Ansiklopedisi 9, MEB Yay., İstanbul.
- KURAT, Akdes Nimet (1987), Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'e Kadar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1990), Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (2002), Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Kitabevi Yay., Ankara.
- MAHMUDOV, Yakub - MUSTAFAZÂDE, T. - MEMMEDOV, S. vd. (2010), İrevan Hanlığı, Milli Elimler Akademisi Yay., Bakı.
- MAHMUTZÂDE, Rahim Uşnavîye (1386), General İhsan Nuri Paşa, Yyy., Tahran.
- MARGARET, Bainbridge-PIERRE, Oberlin (1995), Dünyada Türkler, Tercüme eden: Mehmet Harmancı, Say Yay., İstanbul.
- Mehmed Ârif Bey (yty), Başımıza Gelenler, Neşre Hazırlayan, M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- MEMMEDLİ, Şureddin (2010), Ata Yurdum Borçalı XX Esrde, Garapapağ Jurnalı, S. 5 (35), Tibilisi.
- MINORSKY, V. (1979),), "Sulduz", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 11, İstanbul.
- NECEFLİ, Gültekin Cemilkızı (2002), Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasî Alakaları (18. Asrın İkinci Yarısı), Nurlan Yay.,Bakı.
- ÖZCAN, Besim (2011), 1828-29 Osmanlı - Rus Harb'inde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 46, Erzurum.
- PAKRAVAN, Emine (2007), Abbas Mirza ve Azerbaycan, Kanun Yay., Bakı.
- PİRİYEVA, Allahverdi, PİRİYEVA, Sevil (2007), Türksüz Kalan Ahıska, Vektor Neşrler Evi, Bakı.
- PİRİYEVA, Vakıf (2006), Azerbaycan'ın Tarihi, Siyasî Coğrafyası, Müellim Neşiyatı, Bakı.
- PİRİYEVA, Sevil, PİRİYEVA, Allahverdi (2003), Türk Dünyası ve Ata Yurdum Ahıska, Tuna Yay., Bakı.
- PUL, Ayşe (2011), Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 4, S. 16, Ordu.
- RÁSONYI, László (1993), Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.
- REZEVİ, Mehdi (1370/1992), İl Garapapağ, Tari, Âdâb, Resum, Folklor ve Monoğrafi, Ehlibéyt Yayımaevi, Téhran.
- SARAY, Mehmet (2002), Rusya'nın Türkistan'da Yayılması, Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları, C. 9, Ankara.
- SAYDAM, Abdullah (1997), Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), TTK Yayınları, Ankara.
- SERTÇELİK, Seyit (2002), Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları, Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- SUPHİ, "Tarih-i Gazavât-ı Özdemirzâde Osman Paşa", Topkapı Sarayı Müzesi, Revan/TKS 1300.
- SÜMER, Faruk (1992), Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- TEDVADZE, Şota ve Otar (2008), XIX Əsrin Birinci Yarısında Ermənilərin Kvemo Kartili eə Samtsxe Bölgələrinə Kütləvi Şəkildə Köçürülmələri, Tercüme eden: Mirze Mehemedoğlu, Garapapağlar Dergisi, S. 13, Tiflis.
- TEDVADZE, Şota ve Otar (2008a), Erməni Daşnak Hökumətinin Gürcüstana Qarşı Müharibəsi və Ərazi İddiaları, Tercüme eden: Mirze Mehemedoğlu, Garapapağlar Dergisi, S. 14, Tiflis.
- TEMİR, Ahmet (1979), "Sulduz (Sulduz)", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 11, İstanbul.

- TOGAN, A. Zeki Velidi (1979), "Azerbaycan", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 2, İstanbul.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1981), Umumî Türk Târihine Giriş, Enderun Yay., İstanbul.
- TOZLU, Selahattin (2005), "Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S. 17, Çorum.
- TÜRKİ, İbrahim (2007), Ahıska Türklerinin Tarihi, Edebiyatı ve Âşıklarının Kısa Antolojisi, "Kitap" Baspası, Şimkent.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2001), Karapapaklar, DİA, İstanbul.
- UŞAKOV, Nikolay İvanoviç, 1828-1829 Tarihlerinde Türkiye'nin Asya Bölgelerinde Askerî Harekât ve Savaşlar Tarihi, Kısmî Tercüme: M. S. Kafkasyalı, Eduard Prats - K' Yayınevi, C. 1-2, 1836, Sankt Petersburg.
- ÜSTÜN, İsmail Safa (2000), İran, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 22, İstanbul.
- V. M. (1895), Karsskaya Oblast, Ensiklopedičeskiy Slovar (Энциклопедический словарь), maddeyi çeviren: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Tom 14, Peterburg.
- VALEHOĞLU, Fahri (2005), Garapapağlar ve Onların XIX Esr Herb Tarihi Seda Neşriyyatı, Bakı.
- VELİDİ, Ahmet Zeki (1933), Azerbaycan Etnoğrafisine Dair, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Burhanettin Matbaası, İstanbul.
- VELİLİ-BAHARLI, M. Hasan (1921), "Azerbaycan", Bakı.
- YEGANE, İsa (1369/1990), El Garapapağ, Şems Neşriyyatı, Urmiye.
- YEGANE, İsa (1382/2003), Râhnümâ-yé Séyahât-é Şehristân-é Neğede, Perviz Yay., Urmiye.
- YEGANE, İsa (1391/2012), Sulduz ve Torkan-é Garapapağ, Sulduzbaycan Neşriyyatı, Nağadey. (Kitap baskıdadır, sayfa numaraları değişebilir).
- YILMAZ, Salih (2007), Türkiye ve Kafkasya'da Yaşayan Karapapak (Terekeme) Türkleri Tarihi ve Kültürü, Prizma Press Yayınları, Ankara.